

Л.ОЛЕНКО

ЗЕЛЕНІ
дні

повість

Громадяни!

Раз на кілька або й кільканадцять років трапляється купити таку книгу, як

СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВІ

ювілейне видання в 150-ті роковини першого друку. І твір самий — найкращий у нашій давній літературі, і видання його — одне з найкращих в останніх часах.

Купити цю книжку повинен кожний свідомий українець, що доцінює вартість такого видання і що має хоч трохи пошани до рідної культури. Рідну культуру треба збагачувати і розвивати, то ж причиніться і Ви до цього розвитку і підтримуйте наше видавництво.

Купуючи книжку, Ви й дітей своїх навчите любити її, а діти колись з пошаною будуть згадувати Вас, як людину, що трудилася для рідної культури.

Ціна цієї гарної книги \$13.00. Замовляйте на адресу:
“KYIW”, 859 N. Franklin St., Philadelphia 23, Pa.

ЗЕЛЕНІ ДНІ

Л. Оленко

Л Е С Я О Л Е Н К О

З Е Л Е Н І Д Н І
(І Р К А)

П О В І С Т Ъ

1 9 5 2

ВИДАВНИЦТВО „КИЇВ“ ФІЛЯДЕЛЬФІЯ

Printed by "AMERICA"—817 N. Franklin St., Phila. 22, Pa.

I

Ірка прибігла зі школи і швиденько кинула книжки на канапу. Треба швидше розпалити примус, поїсти і прибрati в хаті. Мама, як звичайно, в театрі і повернеться не раніше півночі, а до тих пір Ірка має повну волю. Лекції можна зробити завтра, бо друга зміна починається тільки з третьої години, — отже цілий вечір лишається для Тіля Ойленшпігеля.

Ах, той Тіль Ойленшпігель! Вже третій день читає його Ірка, і аж страшно стає, що книжка вже скоро скінчиться.

— Попіл Клааса стукає мені в серце! — ритмічно приговорює Ірка, помпуючи в такт своїм словам примус. — Попіл Клааса стукає мені в серце.

Поки гріється борщ, Ірка миє руки, ставить начиння, щоб було напохваті. Мами нема і нікому буде бурчати, що Ірка остаточно зіпсуює собі очі, читаючи під час іжі.

Хитро й переможно усміхаючись, Ірка спирає книжку об хлібницю і починає читати, неуважно ковтаючи борщ і мацаючи по столі рукою за ложкою чи хлібом.

Яка то прекрасна книжка, цей Тіль Ойленшпігель, і який чудовий він сам. Ірці аж досадно робиться, що минулися вже часи переслідувань одного народу іншим, що не може вона отак, як той Тіль Ойленшпігель, блукати селами і містами, ховатися по стодолах і кричати півнем, закликаючи відважних повстати за свою волю проти насильників...

Ірка на хвилину відривається від книжки і замислюється... Які країни ще стогнути під чужим ярмом? Го-

ляндія вже давно вільна і живе самостійно, тихим і спокійним життям... Еспанія? Еспанія давно вже втрацала свою силу, і тепер ССР мусить їй допомагати і давати притулок еспанським дітям... За віком усе спокійно, люди йдуть у своїх справах, на розі стойть міліціонер і пильнує порядку, — нема за що боротися, нема з ким боротися, нема таких, що хотіли б боротися. Всі спокійні і щасливі...

— Ну й добре, — струшує головою Ірка і потишенку сміється сама з себе. — Навіщо мені, щоб люди й тепер терпіли і страждали? На те люди раніше й боролись, щоб тепер могли спокійно жити.

І, забувши про все, Ірка знову заглиблюється в книжку, аж поки в коридорі не почулися голоси.

Що це? Невже це мама повернулася з театру? Ірка швиденько хапає книжку, щоб сховати, але мама вже стоїть на порозі в кухні.

— Ну, я так і знала! Знову читаєш за іжею... Що це за дівчина така. — Та ти ж і так погано бачиш, зовсім зіпсуюеш собі очі...

Мама дивиться суворо і невдоволено, але Ірка ні крапельки, ну, ні крапельки не бойтесь... Й тільки трохи соромно, що так зачиталась і не впоралась з господарюванням, і вона спішиться умилостивити маму:

— Ну, ти не бурчи, а йди переодягайся... Я зараз поставлю чайник, і за п'ять хвилин усе буде готове... Там прийшов ще хтось?

— Ти мені не замовляй зубів. Ось я таки почну замикати книжкові шафи, — тоді знатимеш, — пробує і далі сердитись мама, але Ірка тільки сміється.

— А потім будемо знову лазити по підлозі і шукати ключів попід столами й канапами?... Ні, вже, мамо, ти цього і не пробуй робити... І не стій тут у новому пальті, бо ще забруднишся... Хто там прийшов?

— Не скажу. Тобі однаково вже пора спати. Вже десята година, — мама сердито повертається до дверей і виходить.

Ірка знову помпую примус і прислухається до голосів, що їх чути з ідалні. Хто там прийшов? О, Нінка вже сокорить швиденько, хапаючись, ніби боїться, що не встигне виговорити усіх новин, які назбиралися за цілий день. І як вона вміє так усе віднати, про все довідатися, назбирати цілу купу анекдотів, подій, сенсацій!.. Ірка усміхаючись крутила головою. Недаром мама називає Нінку „останні радіо-новини“... І Петрусь щось тут своїм басом. Петруся Ірка любить найбільше з усієї родини. Він такий завжди веселий, дотепний. І такий добрий! І Ірку він теж любить... хоч і кепкує з неї завжди, але вона добре знає, що він її любить...

А родина їх чималенька і, здається, сьогодні чи не всі поприходили: чути Ляльку, і Жен'ку, і навіть Віктор щось обзывається, хоч мама називає його „великий мовчальник“.

Ірка почуває, як стає тепло коло серця. Це — їх родина. Всі вони люблять маму й Ірку, та й Ірка любить їх усіх... Усіх, усіх! Вона так любить ці вечори, коли вони збираються у них і починаються розмови, жарти, сміх, дотепи... Часом мама співає, часом Лялька.

Ірка гасить світло в кухні і спішить до ідалні.

— Ось, прошу подивитись, — сердито говорить мама, що вже сидить у хатній сукні на канапі і, звичайно, вже курить цигарку. — Десята година, а Ірка ані надворі не погуляла, ані лекцій не зробила, вп'ялилася в свого д'Артаньяна, і світу за ним не бачить.

— Не в д'Артаньяна, а в Тіля Ойленшпігеля, — вносить корективу Ірка, — д'Артаньяна я давно скінчила...

— Ну, раз ти читала Тіля, — то значить все в порядку, — каже Петъка. — Мама зовсім безпідставно присікується до тебе.

Всі сміються, і Ірка з ними.

— З твоїми педагогічними здібностями, Петрику, — солідко завважує мама, — тобі справді тільки в свиностресті і працювати.

— Третій раз, — спокійно констатує Петрусь.

— Що третій раз? — не розуміє мама.

— Це мені сьогодні вже третій раз свинотрестом дошкіають: раз Нінка, раз Жен'ка, а тепер вже й ти.

— Голос народу — голос Божий, — докидає мама, затягуючись цигаркою.

— До речі, про „голос народу“, — вмішується швиденько Нінка, чули ви останню новину про вибори?

— Ірко, піди, подивися чайник, мабуть, уже кипить, — перериває Нінку мама, сердито і значуще дивлячись на неї.

Ірка зідхас і, знизуючи плечима, виходить. Вже їй так набридло виходити по кілька разів з хати. І саме тоді, коли вони розповідають щось веселе. От і тепер, вже з кухні чує Ірка, як у ї дальні всі нараз вибухають голосним, пітиричим, нестримним сміхом.

Ірка знімає чайник, що вже й справді аж прискає на примус, і сердито починає уставляти на тацю чашки і місочки. Нічого, вона скоро виросте, і тоді вже не буде перед нею таємниця, і не стануть її вигонити, нібіто по чайник. Ірка розкриває шафу, де мусять лежати харчі, і бачить, що там нічого нема. Це ще погіршує її настрій і вона похмуро й урочисто крокує з тацею до ї дальні.

— Славно! Вже й чай є, — радісно зустрічає її Петрик, — ні, Ірка таки молодець, хоч і читає Ойленшпігеля.

— Чай є, а до чаю нема нічого. Тільки хліб, — сердито завважує Ірка. Їй прикро за саму себе, і тому вона з великом дивиться на маму. От тепер уже може бурчати — її право. Нехай тішиться!

Але мама не тішиться і навіть не бурчить. А говорить тихим, стомленим голосом:

— Бачиш, що значить твоє безтямне читання, — і сама не поїси, і нам немає чого їсти... А ти навіть ніби вдоволена з того.

Мама одвертається і бере другу цигарку. Ірці цей мамин стомлений голос гірше за всякі завваження й бурчання. Це значить, що мама таки й справді огорчена на неї. Вона стоїть з тацею в руках, винувато склонивши голову, і дивиться на маму.

— Я маю сир у кешені, — раптом заявляє Петрусь. — Знаючи господарські звичаї моєї дорогої сестри і не менш дорогої небоги, я на всякий випадок запасся сиром... І бачу, що добре зробив.

Женька підносить палець вгору і велично шкутильгає до передпокою під зацікавленими поглядами присутніх. Вертається звідти з невеличким пакетом і вроочисто розгортає його перед Іркою.

— Копчені в'юни, — урочисто виголошує він, і мотає довгими розкрученими в'юнами перед Ірчиним носом. — Не журися, Ірко, що нічого їсти.

— Мужики посіють, з'їдять комуністи, — одразу ж підхоплює Нінка на мотив частушки.

— Ірко, — каже мама знову тим спеціяльним голосом, який Ірка вже вивчила і значення якого розуміє наперед, — нема соли. Гайда по сіль.

Ірка знову виходить і чує, як мама щось сердито виговорює Нінці.

Але коли Ірка вертається з кухні з величезною, нікому непотрібною солонкою, всі вже сидять за столом і весело обговорюють успіх сьогоднішньої опери. Ірка сидить на своїм стільці, і хоч не все розуміє і хотіла б дещо перепитати, вона сидить тихенько, не обзываючись і словом, щоб не нагадати мамі про свою присутність.

— Хочби мама не глянула на годинник, — потихеньку молить вона невідомо кого. — Хочби ще півгодинки мама не дивилася на годинник.

Але мама вже глянула і вже говорить беззапеляційно і твердо, тим голосом, який наперед показує Ірці, що нема чого сперечатись чи проситись:

— Уже одинадцята. Ірко — спати!

Ірка цокірно підводиться, каже усім надобраніч і виходить.

У спальні вона поволі роздягається, прислухаючись до сміху, що тепер вибухає все частіш і частіш, і сердито випинає губи.

Нічого, ще два роки вона потерпить, а там їй уже буде шіснадцять. Тоді мама не вижене її з хати, і вона знатиме усе, що тепер від неї так старанно ховають... Два роки — це вже не так то й багато, можна потерпіти.

Ірка заплітає косу і намагається уявити собі, яка то вона буде, коли їй буде шіснадцять років... Але уявити нічого не може. От, хіба стане вища трохи... і коса підросте... І сама вона буде така поважна, поважна, що кожний, глянувши на неї, одразу скаже: „О, це видно вже доросла дівчина, мабуть їй уже двадцять років“.

Ірка щасливо усміхається і швиденько шмигає під ковдру.

З іdealні ще чути голоси, але Ірка не дослухається до них. Заплющивши очі і скрутівши під ковдрою, вона снує далі всі пригоди Тіля, але так, що то вони трапилися з нею, Іркою. Тисячі нових варіантів проходять в її голові, так що вона не встигає навіть оформити їх словами: виринають несподівані і такі вдалі комбінації, що вона тільки блаженно усміхається і думає:

— О, хочби не заснути... Хочби до ранку не забути всього цього, — так все гарно і складно виходить.

Але за кілька хвилин в кімнаті чути тільки рівне, спокійне дихання. Ірка спить.

II

Ірка і Валька сидять, як звичайно, на останній лаві в класі. Це вони собі вибороли, хоч клясна керівничка, Марія Іванівна, дуже довго воювала з ними за це.

— Тож ти звідти нічого не побачиш, — переконувала вона Ірку, — як ти можеш учитись, коли не бачиш, що на дошці пишеться.

— Нічого, мені Валька покаже і розкаже, — відповідала Ірка, нетерпляче закидуючи назад косу. — Ви спереду посадовіть тих, кого все треба мати на оці, он

як Ігора або Стъопку. А ми тут будемо собі сидіти тихенько.

Марія Іванівна намагалась була воювати, пересаджувала їх перед кожною лекцією наперед, але побачивши, що на лекції вони однаково перебігають назад, махнула зрештою на них рукою. Та ѹ це був не хто інший, а Валька й Ірка, — дві найкращі учениці, активні пionерки, редакторки стінгазети, одна — піонервожата, а друга — голова кляси. З ними не можна учительці дуже зариватися, бо хоч і добре дівчата, але як розізляться, можуть наробити неприємностей і ускладнень для самої Марії Івановни. До того ж мати однієї — співачка, а другої — відома дитяча письменниця. Хай собі сидять, де хотять!

І дівчата смакували зі своєї перемоги. На останній лаві ніхто не заважав їм. Можна було малювати, переказувати прочитані книжки чи фільми, обговорювати пропульки чи зміст стінної газети. Тільки треба було, бодай одній з них, півухом стежити за тим, про що читає учителька, щоб наразі, коли та раптом викличе: — Ану, Іро, допоможи товарищі, — встати і рівним голосом, як з книжки вичитати, не переводячи духа:

— Щоб помножити альгебраїчний дріб на дріб, треба помножити чисельники і це буде...

Траплялось, що приятельки так захоплювались балочкою, що не чули не тільки того, про що питає учителька, а навіть не зважали, що вона вже викликає одну з них. В таких випадках доводилось покірненсько стояти, вислухуючи докори і завваження, виходити до дошки, відповідати на всі запитання і потім повернутись на своє місце, лукаво підморгуючи цілій клясі й одна одній.

Після таких випадків Марія Іванівна залишала їх по лекції на розмову, і подруги виправдувались, переконоючи її:

— Маріє Іванівно, їйбогу, нам інакше в клясі не можна висидіти — дуже нудно! Он я підручник з історії вже двічі наперед перечитала, а Петро Петрович ще й досі на кріпацтві топчеться...

— Як ти говориш про вчителя, — спиняла Марія Іванівна Ірку. — Якто „топчеться“? Він мусить витратити стільки часу, скільки у нього в пляні.

— Та я нічого й не кажу... Тільки мені нудно.

— I ми нікому не заважаємо, Маріє Іванівно, — втручувалась Валька. — Ми сидимо собі тихенько, а коли й розмовляємо, то зовсім, ну зовсім тихесенько...

Це „тихесенько“ вийшло в ней таке тоненське і жалісне, що дівчата перезирнулися і раптом вибухли щирим сміхом.

— Ох, дівчата, дівчата, — докірливо хитала головою Марія Іванівна. — Що мені з вами робити? Таж ви мусите давати приклад для всієї кляси.

— Господи, Маріє Іванівно, та хіба ми його й не подаємо? — гаряче обзвивалась Ірка. — Та ми не живемо, не ходимо, не учимось, тільки приклад подаємо. Даю вам чесне піонерське слово, що коли б не ви, коли б то не для вас, то ми б уже давно покинули його подавати, отой приклад! Мені вже до смерті вкучилося бути прикладом і зразковою ученицею. Одна морока!

Марія Іванівна хвилину сторооплено мовчала, обеззбрієна такою щирістю, потім безнадійно махнула рукою:

— Ну йдіть... Але пам'ятайте, що мусите уважати на те, що говорить учителька... Щоб більше не стояли, як баран перед аптекою.

„Баран перед аптекою“ дівчатам найбільше сподобався і, здається, найбільше їх переконав.

— Не будемо, не будемо... То тільки сьогодні, бо дуже вже цікаву книжку переказувала Валька, — запевняла її Ірка і, підхопивши подругу за руку, з підстрибом і високом мчалась до роздягальні.

— Ми таки й справді занадто вже розбестились, — говорила вона до Вальки, сповнена докорами сумління. — Коли нам дозволено говорити, то всім іншим і поготів... I потім, мені буде неприємно, коли Марія Іванівна на мене поскаржиться...

— Не поскаржиться, — заспокоїла її Валька. — Як вона на нас буде скаржитися, то що ій тоді робити із Стьопкою?

— Бити! — категорично заявила Ірка і аж спинилась з обурення. — Тільки бити. Я просто дивуюсь нашим учителям, як вони витримують отак з ним розмовляти... І розмовляють і розмовляють, а Стьопка не слухає, та ще й сміється... А я, коли він позавчора не прийшов до мене на додаткові зайняття з французької, вчора наздогнала його в коридорі та так нам'яла йому вуха, що він цілий тиждень буде в мене шовковий... Марія Іванівна думає, що я на нього впливаю. Аякже, вплинеш на такого... його тільки бити і більш нічого.

— Та чого ж ми стоїмо в передпокой? Ходімо до бридлої теми. — Підемо сьогодні гудзики купувати?

— Ходім, — не роздумуючи згодилася Ірка. — Тільки подивлюся, які крамниці нам ще засталися.

То була іх улюблена гра на протязі ось уже другого місяця.

Вони заходили до першої-ліпшої галантерійної крамниці. Ірка, як вища на зріст і тому більше викликаючи довір'я, питала перебільшено поважно:

— Чи у вас є гудзики?

— Что-о? — витріщувалась на неї продавниця, і в очах її з'являлось таке здивування, що в Ірки вже третмілі губи. Але вона стримувала себе і повторювала, поважно протягаючи слова:

— Чи у вас є гудзики? Ну, гудзики до суконь?

— Да ви что, разве не умеете говорить па-русски?

— Не вміємо, — сумно хитала головою Ірка. — Ми з української школи.

І вона тихенько штовхала Вальку ліктем у бік.

Продавниця значуще і сумно хитала головою і зверталась до товаришки:

— Ви слішіте, товаріщ Камілла, діті уже забивають гарваріть па-русکі. Чо ето такое — гудзікі?

— Ах, ето по-нашему будут пуговкі, — недбало відповідала Камілла, з жалем і зневагою дивлячись на дівчат.

— Ах, пуговкі, — полегшено зідхала продавниця. — Запомніте діти, нада гаваріть пуговки, а не еті саміє... тудзікі... Єсть, єсть. Кого вам цвёта?

— Бла-блакитного, — насилу видушувала з себе Ірка і, бачучи, як очі продавниці починають знову витріщуватись і спалахувати зловорожим вогником, вона, не в силі далі стримуватись, пирскала сміхом і вибігала з крамниці, тягнучи за собою Вальку.

В цій грі, що повторювалась з невеличкими варіантами майже однаково в усіх крамницях, була тільки одна небезпека — вдруге прийти до тієї самої крамниці. Тому Ірка вела точну реєстрацію усіх відвіданіх крамниць.

Швидко вони обійшли всі крамниці на головних вулицях центру, і їм довелось почати виїзди на околиці й передмістя.

Це було ще цікавіше. Перед дівчатами розкривалось їх улюблене місто з зовсім нового, незнайомого боку. Зникали великі будинки, здовж вулиць шикувались одноповерхові хатки. Навколо кожної був садок, а то й чималий город. Люди тут не спішилися, трамваї ходили повагом, авта проминали вулиці швидко, знаючи, що тут нема для них причини зупинятися.

Дівчата цікаво розглядали все навкруги, чіпляючись за поручні трамваю і входячи до середини тільки після настирливих і сердитих спонук кондукторки, якщо трамвай був неперевінений.

Було так цікаво їхати у невідоме, знати, що кожної хвилини ти можеш висісти і піти, куди тобі забагнеться, не в'язана жодною забороною чи обов'язком. Валька пильно приглядалась до вивісок, бо Ірка, як короткозора, могла легко якусь крамницю проминути.

— Гавань, — командувала вона Ірці, і вони весело зіскакували з трамваю та спокійно йшли до крамниці, певні, що скрізь і завжди розіграється приблизно та сама сцена.

Бо хоч Ірка часто по очах продавниці бачила, що та прекрасно її розуміє, але ніколи ще жодна не мала відва-

ги признатись, прилюдно, що вона говорить і розуміє по-українськи.

Дівчата не застановлялись, чому це так. Їх не цікавили причини, а тільки вабило грати з людьми по своїй уподобі.

Але околиці були незнайомі і заплутані, як джунглі, і як джунглі підступні.

— Чи є у вас гудзики? — спитала із спокійним серцем в одній з крамниць Ірка і раптом почула спокійну і навіть веселу відповідь:

— Гудзики? Є. Дуже гарні гудзики. Вам яких — великих чи малих?

У Ірки злякано тъхнуло серце. А що робити, коли ця й справді захоче продати їм гудзики? Вона розгублено глянула на Вальку. Та теж застигла з переляку, спазматично стискаючи в руці торбинку, де, як вона напевно знала, було тільки двадцять копійок, а з них десять треба було на поворотний трамвай.

— Малих, — обережно попросила Ірка, розраховуючи, що малі напевно дешевші.

— Білих чи кольорових, — допитувалась продавниця, очевидно радіючи нагоді щось продати і порухатись.

Валька в розpacі кинулась пробувати останній і такий досі певний Ірчин трюк:

— Блакитних, — попросила вона, в тайній надії, що хоч цього продавниця не зрозуміє.

Але та зрозуміла.

— О, саме блакитні є дуже гарненькі, — аж зраділа вона і полізла на поліцю за пуделком, тимчасом як перелякані авантюристки настражено дивились одна на одну.

— О, бачите, які гарненькі, — розгорнула дівчина перед ними пуделко. — Це нам з Західної України таких привезли. Наш директор їздив туди і привіз. Бачите, чисто тобі, як квіточка.

Вона говорила швиденько, сама щиро захоплена красою гудzikів. І справді, гудзики були дуже гарні, ніби

квіточка, в середині якої замість роси виблискувало скельце.

Але скільки може коштувати такий гудзик? І не можна взяти одного гудзика й іти. Та ще тепер, коли вона аж на поличку по них лазила.

Дівчата безпорадно перезирнулися, але жодна не мала відваги вимовити страшеннego питання. Замість того вони почали мовчки і гарячково випорожнювати свої кешені.

— В мене тільки двадцять копійок, — шепотіла Валька, — але ж треба ще назад на трамвай.

— Підеш пішки, — сердито засичала на неї Ірка, складаючи всі свої капітали. Руки в неї тремтіли, гроші падали на землю, і вона довго їх шукала, короткозоро мружачи очі.

— Та ви не бійтесь, вони недорогі, — заспокоювала їх дівчина, для якої, очевидно, було звичайною річчю, що покупці можуть не мати грошей. — По двадцять копійок штука. Вам скільки треба?

— Нам треба... нам треба... — белькотіла Ірка, складаючи до купи гривенники і двадцятикопійки. — Порахуй, Валько, скільки нам треба, бо я не можу.

Валька старанно взялася рахувати і незабаром оголосила:

— Карбованець. Нам треба п'ять штук, і ще на трамвай зостанеться...

— П'ять штук, — луною повторила Ірка і несміливо запитала: — Чи ви можете продати нам п'ять штук?

— А чому ж би ні? — здивувалася продавниця, відраховуючи гудзики і загортуючи їх в папір.

Дівчата віддали гроші й швиденько вийшли з крамниці. Пройшовши кілька кроків вони воднораз спинились, глянули одна на одну і зайшлися нестримним шаленним сміхом. Стогнали, охкали, витирали сльози, згинались майже до землі і, глянувши одна на одну, знову заходилися сміхом.

А ввечері Ірка говорила мамі:

— Мамо, знаєш, я знайшла тобі гудзики до нової блузки. Дивись, які гарненькі?

— О, справді, дуже гарні, — зраділа мама. — Де ж ти такі знайшла?

— О, так, зовсім випадково, — відповіла Ірка і побігла до ванної висміятися.

III.

Щось робиться прикре і погане, тільки Ірка не може зрозуміти, що саме. Цілий ранок майже безнастанно дзеленчить дзвоник, так що Ірка ледве встигає бігати через увесь коридор відчиняти двері. І на одну задачу в ней пішло майже все передполудне.

Першою прибігла Нінка. Залнута аби як хусткою поверх нерозкрученых ще пашпальоток, вона, не вітаючись з Іркою, побігла просто до мамині кімнати, бо мама ще не всталася. Щільно зачинила за собою двері і прошепотіла щось, від чого мама голосно ахнула. Потім Нінка вибігла на хвилинку, скопила в ідалльні пуделко з цигарками і знову майнула до спальні.

За якийсь час Нінка, нічого не кажучи Ірці, вибігла, а коли Ірка ввійшла до спальні, мама лежала бліда, втіливши широко розкритими очима в стелю, а по щоках їй тихо, ніби самі від себе котилися сльози.

— Мамуль, що сталося? — несміливо запитала Ірка.

— Так, доцю, трапилася маленька неприємність, — тихо відповіла мама, виймаючи з-під подушки хустку. — Може ще все перемежениться то й не хочу тобі зараз розказувати... Ти вже потерпі і мене не питай.

Голос у мами стомлений і ніби надтріснутий... у мами, що її голос завжди так присмно було слухати і яка навіть трохи кокетувала переливами свого соковитого грудного альтя.

Ірці страшенно шкода мами. Хочеться обняти її, погладити по розкуюваженному волоссу, пожаліти, сказати

щось ніжне... Але цього всього Ірка не вміє. Їй соромно говорити щось ніжне, і слова не сходять такі з її язика. Їй здається, ніби щось смішне, ніякове є в ніжності, щось ніби театральне й нещире. І що сама вона буде театральна й нещира...

Та й ніхто з їх родини ніколи не говорить один одному ніжних слів. То в них не в звичаю. Всі дружні, всі люблять один одного, але говорять недбало, жартома, ніби з легкою насмішкою над собою і над кожним, хто почне „розсироплюватись“ і „міндалничати“... Такий стиль...

І Ірка замість усіх пестливих слів, що клубочутися в її голові, тільки пропонує перебільшено спокійно:

— То я тобі зараз принесу снідання до ліжка.

Але мама рішуче хитає головою.

— Ні, не треба. Я зараз встаю — мені зараз же треба кудись іти.

Але мама не встигає ще й одягнутися, як знову дзеленчить дзвоник і влітає Лялька. Ця теж проходить просто до мами і теж щось довго з нею шепочеться. Ще вони не вийшли із спальні, як знову розлігся дзвоник. На цей раз прийшов Віктор, ще мовчазніший і похмуріший, ніж звичайно, приніс якусь валізку, яку мама сказала занести до спальні.

За кілька хвилин всі троє виходять. Мама, вже одягнута, коротко пояснює Ірці:

— Я швидко повернуся. Кінчай свої лекції і поприбираї у хаті... Мені сьогодні не буде на те часу.

І виходить, навіть не озирнувшись на розгублено запитуючий Ірчин погляд.

Ірка чесно сідає за лекції, але абсолютно не може зрозуміти, про що говориться в підручнику, і з чого, власне, треба зачинату ту задачу.

Їй ясно, що стала якась неприємність, може навіть нещастя, і вона намагається відгадати, яке саме. В її уяві зразу ж з'являється те найгірше, чого вона завжди боїться для мами.

Перше — що диригент або директор чогось присікався до мами і звільнив її з театру... Тоді йм доведеться переїздити до іншого міста... Може Віктор для того й приніс валізку?.. Але про все це мама знала б іще вчора, тимчасом, як вчора вона була весела й спокійна, і вони з Петрусем так гарно співали ввечері „Де ти бродиш, моя доле?“

Друге, чого Ірка бойтися, не менш як звільнення, — це поїздки в турне. Може Нінка розвідала про якусь таку можливість, і мама знову виїде на два або й три безконачно довгі тижні, залишивши Ірку саму? Але чого б тоді мама плакала?

Ні, мабуть диригент тільки ще хоче звільнити маму, а Нінка якось довідалась про це, як вона завжди про все знає, і прийшла попередити маму... І мама тепер пішла до диригента просити, щоб він її не звільняв...

Ірка сердито копилить губи. Вона зовсім не хоче, щоб мама, її мама, просила якогось там диригента. Та й не треба їм цього... Ірка критично оглядає кімнату... Ого-го, скільки у них речей! Все це, власне кажучи, зовсім непотрібне, і все це можна продати і прожити місяць або й два. А за той час мама знайде собі місце в іншій опері, або поїде в турне, або буде давати концерти сама від себе — і вони прекрасно проживуть і без театру... Аби маму не викинули з профспілки, бо тоді фінанспектор обложить їх так, що не витримати... Правда, мамі, мабуть буде на першій порі трохи сумно без театру, без репетицій, без оплесків...

Ірка замислюється... Ах, як це гарно, як це присміно, як лоскоче серце, коли цілий театр гrimить від оплесків, а мама виходить і, усміхаючись, вклоняється публіці!..

Нічого... мама співатиме вдома, і вони всі будуть пlesкати і тупати ногами, неначе публіка...

Це маму не потішить, звичайно, але як добре буде для Ірки, коли мама не служитиме в театрі. Буде цілі вечорі дома, вдень не буде пізно вставати, і Ірка цілий час буде з нею говорити, щоб їй не було нудно.

На цих думках Ірка заспокоюється настільки, що навіть може закінчити нарешті задачу і сісти за снідання.

Почувши мамин знайомий дзвінок, Ірка вибігає до дверей, намагаючись з маминого обличчя вичитати, чи вдалося їй перепросити диригента, чи ні.

Але мама повернулася з тим самим суворим, замкнутим обличчям, з яким вийшла, і, очевидно, не буда ні в якого диригента, бо тримає за ручку Олечку, Петрушеву доньку.

— Петрусь трохи захворів, Ірусю, — говорить вона тихо. — Ми боїмся, щоб не було чого пошесного, і тому я взяла Олечку до нас. Будеш за неї дбати? Трихоновна теж незабаром прийде до нас, так що тобі буде трохи легше господарити...

Мама вкладає Олеччину ручку до рук Ірки, а сама злегка обіймає її за спину і говорить втомлено:

— Та чого ж ми стоїмо в передпокої? Ходімо до іdalyni. Олечка мабудь голодна. Що у нас є сьогодні їсти?

Та Ірка не відповідає. Широко розкритими переляканими очима дивиться вона на матір. Губи її тремтять і вона ледве спромагається вимовити:

— Мамо, скажи мені правду, — Петрусь уже помер?

— Ні, ні доценько, — ніжно притиснула її мама. — Петрусь живий. Направду кажу тобі, — він живий.

— Як мене любиш — живий? — спітала Ірка, пильно вдвівляючись в маму.

— Як тебе люблю — Петрусь живий.

Це була у них найвища присяга, і Ірка полегшено зідхнула. Коли Петрусь живий, то значить — є ще надія. Треба тільки добре лікувати.

Вона заметушилась коло Олечки, а сама тимчасом пригадувала все, що знала про лікарів і про хвороби. Щось Валька говорила про того лікаря, який лікував її маму. Дуже хвалила. І взагалі то дуже знаменитий і добрий лікар.

— Мамо, може я побіжу до Вальки і спитаю прізвище того лікаря, що у них лікує? Дуже добрий лікар, — пропонує вона скоренько і благально дивиться на маму.

Їй зараз найбільше хотілось би кудись бігти, щось шукати, роздобувати, взагалі робити щось, що було б для Петруся корисне. Аби тільки не сидіти в хаті спокійно і не чекати бездіяльно.

Але мама тільки стомлено махнула рукою.

— Ради Бога, не метушся і не мордуй мене своїми безконечними проектами. Ось, займися Олечкою, поки прийде Трихоновна, а тоді вже час і до школи.

Ірка з докором дивиться на маму. Навіть в таку хвилину мама не хоче поважно вислухати її. Ірка відвертается, щоб сковати своє ображене обличчя. Що вона такого поганого радила? Тільки доброго лікаря. Адже всі радять лікарів, коли хтось хворий. Але мама раз на завжди вирішила, що вона, Ірка, дурна й мала, і тепер не хоче навіть її вислухати.

Ірка нагодувала Олечку, показала їй малюнки в книжці Грінченкових казок, поспівала з нею трохи і дуже втомилася. Не так втомилася, як їй стало зовсім нецікаво гратися з Олечкою, слухати її лепетання, вигадувати казки. Їй хочеться зробити щось таке розумне і геройче, щоб Петрусь відразу вилікувався і щоб усі подивлялися Ірку, як то вона так розумно і добре все зробила, коли вже й дорослі не могли дати ради...

Ірка вибралася до школи на годину раніш і рушила просто до Петrusевого мешкання.

На дверях довгий листок — як і скільки разів до кого з пожильців дзвонити. Після чотирьох дзвінків ішло два короткі, один довгий, три короткі, один довгий, а проти Петrusевого прізвища стояло: два стаккато, один фермато“. Ірка завжди усміхалася, читаючи цей напис, а тепер серце їй стислося — чи пожартує ще колись Петрусь?! Видно, він дуже хворий, що мама так турбується. Та зараз Ірка все знатиме.

Але на дзвінок стаккато і фермато ніхто не виходить, і, почекавши трохи, Ірка подзвонила вдруге. По кількох хвилинах, двері відчинилися, і звідти виглянуло чиєсь цікаве око. Побачивши, що то тільки дівчинка, око скоч-

валося, і за кілька хвилин в дверях стала одна з Петрусевих сусідок, яку Ірка знала з виду.

— Я... я... хотіла б бачити дядю Петю, — несміливо обізвалась Ірка, бачучи, що та стоїть у дверях, загороджуючи їй прохід.

— Кого? — здивовано спитала сусідка, вдивляючись в Ірку.

— Дядю Петю. Він ще дома?

— Гм, — зневажливо фукнула сусідка. — Як же він може бути дома?

— Його вивезли? — ахнула Ірка.

— Певно, а ви як думали?

— А... а ви не знаєте куди?

— Ні, не знаю, вони того нікому не кажуть. І вам не раджу розпитувати.

Ірка з жахом, не розуміючи нічого, видивилась на жінку, і та, очевидно, пожаліла її.

— Та ви не лякайтесь так, моя дорогенька, тепер всіх то чекає. У нас уже третього забрали з кватирі.

— Так що ж це таке? — розгублено пробелькотіла Ірка. — Якась пошестя? Може тиф?

Сусідка глянула на Ірку поблажливо і згори:

— Та що ви, дівчино, ви звідки впали? Який там тиф? Арештували його і от вам увесь тиф.

— Кого?! — аж скрикнула Ірка. — Петруся арештували? Та що ви?!

Сусідка злякано озирнулась навколо і сердито пропшепотіла:

— Я з вами говорю по-людськи і нема тут чого кричати. Про ті речі треба мовчати. — І захряснула за собою двері, навіть не попрощавши.

Ірка лишилася на площадці сама. Стояла і дивилась на зачинені двері. Бачила ясно всі шпаринки на них і плями від облізої фарби. І це було все, що вона ясно розуміла і відчувала. Стояла довго, забувши про школу й про маму, аж поки десь внизу не почулися кроки і чиїсь веселі голоси.

Їй раптом стало страшно. Хтось може побачити її тут і навіть спітати, чого їй тут треба. І тоді треба буде сказати те страшне... Але ні, ні, того говорити не можна! Вона притиском побігла вниз, чітко тупочуши по сходах і відвертаючи обличчя від громадки дітей, що весело бігли нагору.

А коли вийшла на вулицю і глянула на весняне небо, де спокійно плили білі хмаринки, раптом жахнулась і спинилася.

— Якто? Все так спокійно, все, як завжди, а Петруся арештували. Він сидить десь у темній в'язниці, журиться, сумує, а люди ходять собі спокійно?.. І вона, Ірка, теж ось стоїть собі серед вулиці й дивиться на небо. І мама... ні, мама журиться. Вона все знала й не хотіла говорити Ірці... То таке страшне...

Ірка переводить дух і намагається уявити собі, як це сталося. Отак, прийшли вночі, як еспанські вояки по Тіля, і забрали Петруся... І повезли... Куди? Звичайно, в НКВД, в оте страшне НКВД, про яке навіть учителі намагаються не говорити, а як і говорять, то з острахом...

— Але за що? — вперше приходить до свідомості питання. — За що? Що міг Петрусь зробити такого? Не міг же він украсти? Ні, ні, цього він безперечно не міг. Убив когось? — Неможливо. Такий добрий, такий до всіх привітний Петрусь — і убив?.. Ірці стає так страшно, що вона здригається, як від холоду.

Ірка повільно рушає вулицею, машинально простуючи знайomoю дорогою, й пильно дивляється в людей. Раніше вона цього ніколи не робила. Хіба впаде в око якесь дуже смішне обличчя або якесь дуже гарне... Але тепер вона дивиться людям просто в очі й хоче відгадати, які вони? Може їх теж мають арештувати, або вони вже були арештовані? Може оцей, з похмурим обличчям і таким непевним поглядом, що так злякано озирнувся на Ірчин настирливий погляд — відомий убійник? Або шкідник, що навмисно псує заводи чи залізниці? А оцей, що йде в зсунутій на бакир кепці і підморгує Ірці — хто він? Комсомолець, чи може бандит, який убиває людей? І Ірці

здається, що напевно — бандит або щось іще гірше. Коли вже Петруся заарештували, то що доброго можна сподіватись від усіх інших людей?

Ірка йде далі повільно, несвідомо ухиляючись від стрічних людей, обминаючи стовпі і переходячи вулиці. Вона вся занурена в свої думки.

Що міг зробити Петрусь? Це питання не покидає її. Що він міг зробити? Не може бути, щоб його арештували даремно, отак, нізащо, цього в СРСР не може бути... Але знову ж таки не може бути, щоб він зробив щось нечесне чи шкідливе. Між цими двома бігуна думки в Ірки плутаються, кружляють і знову вертаються до початку. Що він міг зробити, що б не було нечесне і що б його арештували недармо?

Спитати маму? Але тепер, після того, як мама сказала їй неправду про Петруся, тепер уже Ірка нізащо не спитає маму. Нізащо! Бо слухати маму і думати, що може вона й на цей раз обдурює — ні, це вже було б нестерпно тяжко... І так Ірка не може уявити, як вона стрінеться з мамою і скаже їй, що вона обдурила.

І Ірка починає думати про маму.

Досі ще ніколи не бувало, щоб мама сказала неправду. Хіба так, якусь дрібничку, от як малою, щоб пила риціну або дивилася у фотоапарат, чекаючи звідти пташки. Але коли йшло про важливі речі — Ірка свято вірила мамі. Навіть не так. Не було й питання, чи вірити мамі. Мама сказала — значить, це було та к. А тепер треба сумніватися. Треба придивлятися, прислухатися, стежити... Ні, ні, це занадто прикро, коли тебе обдурють, та ще коли обдурює мама.

І раптом Ірці спадає на думку щось нове, від чого вона спиняється серед вулиці. Раз її обдурили, то й вона обдурити. Отак, просто, обдурити маму та й уже. Не скаже їй, що була в Петруся. Не признається, що знає правду. Буде потихен'ку прислухатися, придивлятися, аж поки таки якось не довідається правди, за що заарештували Петруся... Вже вона якось довідається. Раз з нею хитрують, то й вона буде хитрувати.

Ірді робиться гірко й прикро. Як то все погано складається: хитрувати, обдурювати, не вірити... Боже мій, навіщо вона ходила до Петруся, навіщо вона дізналася правди?

Ірка виходить на сусідню із своєю вулицю й спиняється. Раз хитрувати, — то їй не можна йти додому. Тепер мама думає, що вона в школі, — значить їй треба десь досидіти до звичайної пори. Вернеться додому, вже коли мами не буде... Але ѹ тоді не буде Ірді спокою — буде Олечка і Трихоновна і все, що нагадує Петруся... І знову ті самі думки...

Ірка сідає в скверику на лаві й сидить. Сидіти якось ніяково. Здається, кожний перехожий дивиться на неї й питає себе: „А чого це ця дівчинка сидить отут у скверику, коли всі в школі? А чого вона така сумна і похнюпана? Ні, з цією дівчинкою щось непевне, треба до неї придивитися...“

— А може я на першій зміні вчуся, — переконує сама себе Ірка. — А може в мене просто голова болить? Ну, яке кому діло до мене?

Вона сидить скуливши, втупивши очі в землю довго, довго. Нарешті, почуваючи, що вже довше не висидить, вона підводить очі й вичікує. Діждавши, що повз неї проходить якась молоденька симпатична дівчинка, Ірка набирає духу й питає:

— Скажіть, будь ласка, котра тепер година?

Дівчинка спиняється на хвилинку, обводить Ірку допитливим поглядом і, глянувши на годинника, говорити, усміхаючись:

— Пів до четвертої.

— Котра? — не може повірити Ірка.

— Пів до четвертої, — повторює дівчинка й відверто дивиться Ірді в очі. — Як на другу зміну, то вже спізнилися до школи, а як з першої зміни — то вже спізнилися додому.

Вона смеється. І хоч Ірка почуває, що жар заливає її щоки, вона мимохітіть смеється сама й запитує:

— А ви на другу, чи з першої?

— З першої і до самого вечора! Вирішила сьогодні погуляти. До побачення.

— До побачення, — відповідає Ірка і з заздрістю дивиться вслід дівчинці. Як то вона все просто робить і говорить. І гуляє і не соромиться... І, мабуть, маму обдуриТЬ сьогодні і буде так само весела...

Але тільки пів до четвертої. Це ж іще й перша лекція не скінчилася. Ні, далі Ірка не може тут сидіти. І взагалі не може сидіти, ні ходити по вулицях. Їй хочеться додому. Власне кажучи, їй хочеться до мами. Найкраще і найспокійніше було б зараз все розповісти мамі... і може трохи поплакати... Але саме мамі і це можна говорити і мами не можна запитати, бо мама вже обдурила її раз...

Ірка підводиться й поволі плектається додому. Там видно буде, що робити. Якось зуміє й вона вихитрувати. Скаже, що хвора або що... В усякім разі вона мусить бути дома. Не бачити цих облич, не чути цього гамору. Нема вже сил сидіти отак самітно серед чужих.

Згорбившись і втягнувши голову в плечі, Ірка, по-вільно волочачи ногу за ногою, йде додому.

IV.

На дзвінок двері Ірці відчинила Трихоновна. Поки Ірка ходила до Петrusя, вона, виявляється, вже переїхала до них. Трихоновна ще не знає хатніх порядків і тому не дивується Ірчиному ранньому приходові. Та йде до ідаліні, але, почувши в спальні голоси, спиняється. Тепер усе можна: то раніш підслухувати бути соромно, але тепер, коли її обдурили, — все дозволено. Вона стойте біля дверей і слухає.

Розмовляють мама і Лялька.

— Не можна велику дівчину виховувати в хаті, — сердито говорить Лялька. — Я тебе розумію, тобі шкода її, але пізніше їй буде ще гірше. Скажи їй правду. Побо-

лить, але мусить витримати... Та й вона в тебе не з м'якотілих.

— Боюся, — тихо відповідає мама, — боюся. Не можу я сказати їй: „Ірко, мусиш брехати і знай, що я, твоя мама, така сама брехуха. Бо я боягуз, я боюся за тебе й за себе“... Вона не поважатиме мене...

— Це вони про мене говорять, — думає Ірка і з розмаху, не думаючи, відкриває двері до спальні.

Лялька сидить на канапі, а мама, за своєю звичкою, первово ходить по кімнаті. На Ірчині кроки вона озирається і злякано дивить на Ірку.

— Не потребуєш брехати, — тримтячим голосом говорить Ірка. — Я вже й так усе знаю... Ти обдурила мене... Петрусь не хворий, його за-а-арештували, — задихаючись від спазми, насилу вимовляє Ірка і вибухає риданнями. Плаче і почуває, що вже давно в пій збиралась і клубочились ці спазматичні ридання, і що нарешті прийшла пора їм прорватися, бо інакше вони розсадили б її груди.

Лялька значуще й переможно дивиться на маму. Але ні Ірка, ні мама тепер не бачать Ляльки. Мама рвучко кидається до Ірки, обіймає її, притискає до себе і... мовчить. Тихенько коливається в одну то в другу сторону, клиše Ірку — і не каже ні слова. Тільки щораз міцніше й міцніше пригортає Ірку до себе.

Від маминих рук, від тепла її тіла, від самої близькості її Ірці робиться легше й спокійніше. А найбільше легко від того, що все вийшло на правду, що не треба ні тайти в собі образи за обман, ні самій хитрувати. І тільки думка про Петруся тепер ще сильніше давить на серце.

Ірка ще кілька разів переривчасто зідхає і нарешті питає, відсугуваючись від мами, щоб краще бачити її обличчя:

— Але за що його взяли, мамо? За що? Я цього не можу зрозуміти. Тільки вже не дури мене, кажи правду... За що?

— Не знаю, — говорить мама, твердо дивлячись Ірці в очі. — Як тебе люблю, не знаю. Думаю, що Петрусь

і сам не знає. — Вона хвилину вагається і додає непевно, озираючись на Ляльку: — Це мабуть якась помилка...

Лялька знизує плечима і сердито пихкає цигаркою.

— А коли ж це виясниться? Скільки він ще сидітиме?

— Не знаю, доню, — ще тихіше і стомленіше говорить мама. — Може місяць, може й два... Слідство завжди тягнеться дуже довго...

— Ой, аж два місяці! — скрикує в розpacі Ірка. — І весь цей час Петрусь сидітиме в вогкій в'язниці... без Олечки, без нас... Та він же пропаде!

— Та чому пропаде? Він здоровий і сильний, — ще непевніше відповідає мама, а Лялька відвертається від вікна, і плечі її починаються здригатися.

Мама знову мовчить і раптом говорить рішуче, поклавши Ірці руки на плечі:

— А до того часу ти мусиш мовчати. Чуєш? Коли не хочеш пошкодити і Петьці і нам усім — мусиш мовчати... Не смієш нікому говорити, що Петруся заарештували. Чуєш? Нікому.

— Навіть Вальці? — питає Ірка несміливо.

— Навіть Вальці... Бо знаєш, люди наговорять усякого, а Петрусові буде потім соромно... І взагалі, треба про це мовчати...

Лялька раптом схоплюється з місця й обурено каже:

— Не можу цього чути... Аж мені душно у вас!...
До побачення!

Вона нашвидку киває їм головою і майже біжить з кімнати.

— Чого вона сердиться, — питає Ірка.

— Вона не сердиться... Йи прикро, що взяли Петруся... вона його дуже любила... От вона й нервуеться і не знаходить собі місця.

— А так, — хитнула головою Ірка. — Мені теж не сидиться на місці... Отак би пішла кудись, або щось робила таке, щоб допомогти Петрусові... А ти вже ходила туди?

— Куди? — спинилася мама.

— Ну... до НКВД, — несміливо промовила Ірка, почуваючи, що це слово, яке раніш вимовлялось без роздуму, похідь, тепер набуває іншого, близького до них і страшного значення.

— Ні, — сказала мама. — І не піду ще тепер... Треба раніше знайти там знайомих, що поклопотались би... Інакше не поможеш... А ти пам'ятай одне: мовчати і мовчати... Живи, як жила раніш, наче нічого й не сталося... А про Олечку треба казати, що вона живе у нас, бо Петруся післяли до Ленінграду у службове відрядження.

— А ти підеш сьогодні до театру? — питає Ірка.

— А як же? — дивується мама. — Та ходила я вчора і позавчора... Тепер мені особливо треба бути акуратною, не спізнюватись, не давати їм приводу причепитись... Не забувай, що тепер на мені ще й Олечка з Трихоновою... Мушу мати добре заробітки... Та й Петрусь, — додає вона тихо. — Хто без нас йому допоможе, як треба буде?

— Давай, мамусю, трохи поговоримо, — несміливо пропонує Ірка. Вона так любить всістися з мамою на канапці, притулившись до неї і говорити про все, що приходить до голови...

Але це рідко трапляється, бо мамі все ніколи.

Та сьогодні мама згоджується, глянувши нашвидку на годинника.

— Поговоримо, — каже вона. — Бідна ти моя доця! Перехвилювалася сьогодні... Моє маленьке серденько, скільки йому ще боліті?...

Вони вмощуються на канапці, і Ірка просить:

— Розкажи мені про Петруся... як він був ще маленький і бігав у таких штанцях з хвостиком ззаду... І як ви жили на селі — вона усміхається, хоч їй найбільше хотілося б знову трохи поплакати. Але мама не плаче і говорить тихо, усміхаючись своїм спогадам, як говорять про небіжчика, не хотячи примиритись з його смертю.

— Петрусь малим був страшений вітрогон... Кидався на старших хлопців, хоч і були дужчі за нього... І ніколи не тікав... І до мами не бігав скаржитись, як то ти любила одного часу...

І мама розповідає далі, тихо, задумливо. Ірка гріється коло неї і любов до Петруся заливає її серце.

— Але ти напевно знаєш, що це помилка? — питає вона раптом.

— Так, доцю, напевно. — Петрусь не вкрав, не вбив, не зрадив, не шкодив... Беріг себе для Олечки... та й не зберіг — тихо додає вона.

Так вони сидять аж до присмерків, коли мама починає збиратися до театру.

Ірка по-старому півсидить на канапці і стежить, як мама укладає волосся і пудрується рожевою пудрою.

— Це щоб не бути блідою, — думає Ірка. — Щоб люди не бачили, як мама журиться... Я теж не покажу, що журюся... Нехай знають!...

Хто, власне, має знати, Ірці неясно. Але вона почуває, що навколо неї є якісь вороги, і їм треба завжди ставити веселі обличчя.

Нарешті мама виходить з дому, а Ірка пробує зайнятись Олечкою. Але це триває недовго, бо тій уже пора спати, і далі Ірка не знає, що робити. Читати, чи грати, чи взагалі робити щось звичайне, буденне — не хочеться. Не тільки не хочеться, а Ірка всім нутром відчуває, що цього не можна. Що то була б образа для Петруся.

Вона нашвидку вечеряє і, не дожидуючись мами, лягає в ліжко. Накривши голову ковдрою, чого мама не дозволяє, вона намагається уявити, що тепер робить Петрусь. У тих книжках, що вона читала, дуже часто писалося про тюрми. Всі — і д'Артаніян, і Тіль, і принц, що став жебраком, і дядя Тома, — всі вони бували по тюрях, усіх їх гонили, переслідували, катували...

— Мабуть, усім хорошим людям треба посидіти в тюрмі, — думає Ірка і від цієї думки їй стає легше. — Коли всі сиділи, то й Петрусеві не соромно. Але які тепер

тюрми? Які в нас тюрми, в СРСР? — думає вона. — Вже ж, мабуть, не льохи, де бігають миші, як у Монте Кристо. І тюремники повинні бути якісь інакші, советські не такі жорстокі, як у царів чи кардиналів... Треба буде спитати маму, — думає вона і снує далі картину.

— Петрусь сидить коло вікна, а вікно загратоване, і тільки промінчик сонця зазирає до нього... І він думає про Олечку і про нас — Ірка почуває, як в носі їй лоскоче і стискає зуби. — Не треба думати такого жалісного. От, як Петруся випустять, вони кепкуватимуть з нього, що він уже арештант.

Але і ця думка не веселить Ірки. Так прикро думати, що від тепер завжди кожен може сказати Петрусею, що він — арештант. Арештантюга, як говорить Стьопка, коли хоче когось виляти.

Ні, сьогодні таки не думається. Все сумне, і нічого не можна придумати приємного...

Ірка встає, накидає халатик і виходить до ідаліні.

— Що то, вже знову ранок? — питает привітно Трихоновна, що порається біля столу.

— Так, не хочеться спати. Ще рано, — відповідає Ірка і сідає до роялю.

Довго перебирає ноти і нарешті починає потихеньку грати „Місячну сонату“. Це теж можна робити тільки тоді, коли мами нема дома, бо вона каже, що Ірці ще рано грати цю річ.

Але Ірка любить цю сонату і задумані тріолі напочатку так відповідають Ірчиному сумному настрою. Вона грає довго, повторюючи окремі місця. Нарешті почуває, що вже стомилася від переживань сьогоднішнього дня, що музика вже приколисала її біль, і лишилася тільки фізична втома.

Тоді знову вкладається до ліжка і внедовзі засипляє тривожним, неспокійним сном.

V.

Ірка вирішила піти в НКВД.

Отак піде собі нишком, не кажучи ні мамі, ні нікому, і побачить, як там воно є... Може передасть Петрусеві щось істи. В'язням завжди носять істи... І може зустріне когось, розпитає... Може навіть попросить когось за Петруся, розкаже, який він добрий і чесний... щоб хоч не затягали те слідство...

Ірка бойтесь навіть подумати, що їй вдасться перевонати НКВД і добитися, щоб Петруся швидко випустили, але в глибині душі в неї тайтесь глибока на це надія.

Мама ще спить, бо вчора пізно повернулась з театру. Трихоновна повела Олечку на прогулку, отже нема кому стежити за Іркою. Вона побіжить і швидко прийде, так що ніхто не помітить її відсутності...

Похапцем, хвилюючись, нишпорить вона по шафі в кухні, визбирючи все, що могло б придатись Петрусеві на передачу. Це слово вона вже знає твердо: передача. І Нінка, і Лялька ввесь час нарікають, що їм не щастить передати Петрусеві істи... А от Ірці може і вдасться... Підійде до воротаря, чи команданта, чи начальника, чи як там він зветься — і попросить. Молоденкій дівчинці він не відмовить... І якщо не побачить самого Петруся, то бодай записку від нього вона вже напевно принесе додому... І всі будуть дивуватись її відвазі і спрятові і хвалитимуть її...

Але їй це неважно... Важно, що Петрусь дістане трохи істи і знатиме, що про нього турбуються, що він не забутій, не відірваний, не викинутий з життя...

Бо Ірка вже не може ні істи, ні пити, ні взагалі жити спокійно. Їй соромно, немов би вона кривдить Петруся, коли думає про щось інше, крім нього.

Уклавши до кошика ковбасу, трохи масла, хліб, цукор і вибравши з маминої торбинки дві пачки цигарок, Ірка накриває все папером і виходить.

Вона знає, де міститься НКВД — великий будинок, відгороджений від вулиці високим парканом і садом. Але як туди заходити, що говорити, кого і як питати, — все це для неї невідоме і страшне. І тому, скоро побачила ще здалеку високі ворота серед муру, ноги їй підгинаються і сердец починає колотитись.

Коло воріт стоїть дерев'яна будка, а в ній вартовий. Ірка, стиснувши зуби, підходить до нього, і на його запитливий погляд, говорить хрипким, перериваним голосом:

— Передачу... для арештованого.

— В командантuru, — говорить, сердито хмурячись, вартовий.

— А де... командантura? — насилу видушує з себе Ірка, так їй хочеться втекти і кинути свою спробу на самому початку.

— Номер дванадцятий, — відповідає вартовий. — Сусідній дім.

Ірка відходить від нього і їй стає трохи легше. Зрештою, нема чого лякатися. Це не якісь там інші створіння, а люди, такі самі люди, як і вона, з ногами, руками, серцями... Пролетарське правосуддя, — згадує вона десь прочитані слова й остаточно підбадьорюється.

Вона проходить ще кілька кроків і підходить до одноповерхового довгого будинку, схожого на гараж. Мружить очі і придивляється здалека. Нема ні будки, ні вартового. Ось одна жінка пройшла просто в двері. Ось іще одна...

Ірка набирає відваги і простує до дверей.

Двері відімкнені, і Ірка входить до великого голу, перегороженого переділкою. В переділці прорізано віконечка і перед кожним стоїть у черзі по кількою людей, переважно жінок.

— Як на пошті, — думає Ірка і стає до одного з вікон, де написано „Справки и информации“.

Ось до вікна підходить вже та жінка, за якою стойть Ірка. Ірка бачить, як у тої раптом починає труситися рука, в якій вона тримає невеличкий клуночок.

Вона майже встремила голову в віконечко і говорить щось придушеним голосом. З віконечка чути чийсь спокійний голос, але Ірка раптом починає сама третіти і нічого не розбирає з розмови. До того ж жінка зовсім закриває віконце.

Опритомнює Ірка тільки тоді, коли жінка відходить, і перед нею раптом з'являється відчинене віконечко. За вікном, біля вузенького стола сидить високий, грубий чоловік у формі, що сердито чиркає запальничкою, яка ніяк не хоче дати вогню.

— Вам чо? — питає він, не дивлячись на Ірку і підкручуючи камінчика.

— Я... я хочу довідатись про арештованого, — белькоче Ірка по-російськи, почуваючи, що всі її мрії надій про розмови і просьби раптом никнуть перед цим спокійним, нудьгуючим, сонним обличчям.

— Фамілія? — так само не дивлячись питає військовий, нахиляючись до запальнички, що нарешті таки розгорілася.

— Окопенко, — вимовляє Ірка.

— А дальше?

— Що дальше, — не розуміє Ірка.

— Ім'я. Як ім'я? Що ви, не знаєте порядку, чи що? Ірці раптом стає досадно.

— Певно, що не знаю. У нас в школі того не вчать.

Військовий раптом зацікавлено підводить голову і дивиться на Ірку. На обличчі з'являється усмішка й Ірці стає легше.

— Справді? — весело перепитує він. — Значить неповна освіта. Запам'ятайте собі, що завжди треба подавати ім'я і прізвище. І коли арештований. То у вас він один, а в нас іх досить, — він потягується і весело дивиться на Ірку.

— Окопенко Петрусь... Петро, — поправляється Ірка. — А коли арештований, точно не знаю. Тижнів зо два, приблизно.

Військовий щось вираховує в голові і потім ліниво тягне до себе одну з численних течок, що лежать на столі. Довго перекидає її і нарешті говорить:

— Е! За нами, — й бачучи, що Ірка не розуміє, пояснює: — За нами числиться, за НКВД.

— Так, я знаю, що він у вас, — досадливо говорить Ірка. — Я хочу знати, за що його арештували... I передати йому передачу...

— Передачі заборонені, — говорить військовий постарому нудливим голосом, ніби він уже наперед знає все, що скаже Ірка, і все, що йому доведеться їй відповісти.

— Як? — дивується Ірка. — Зовсім заборонені?.. А що ж вони ідять?

— Ідять, що належиться арештованим, — невдоволено відповідає військовий. — То вам не курорт, а НКВД.

— А... а за що він арештований? — не відходить Ірка від вікна, відчуваючи, як від недбалості військового в неї наростає впертість.

— А, про це довідайтесь у слідчого, — пересмикає плечима військовий. — Вікно число п'ять. Хто черговий?

Ірка йде до вікна число п'ять і знову стає в чергу. Від усього, що чула й бачила, вона майже цілком певна, що нічого не зробить і не довідається, але вона хоче випробувати все до кінця.

В вікні число п'ять вона, знову хвилюючись, питает, за що арештовано Петrusya. Її знову питают ім'я і прізвище, шукають по течках і нарешті тоненький молодий військовий, усміхаючись до неї так, що вона вся червоніє, каже:

— Число 55.

— Шо число 55? — перепитує Ірка. — Його камера?

— Ні, телефон слідчого. Накрутіть число 55 і подзвоніть. А він уже вам скаже, чи схоже з вами говорити чи ні.

Ірка озирається і тільки тепер бачить, що в другім кінці кімнати є дві відгороджені телефонні будки, а колоожної з них теж стоїть черга.

Знову стоїть у черзі і почуває, що в ній уже завмерло все: і бажання довідатись про Петруся, і впертість, і віра в щось краще. Між ним і нею та цілим світом запав мур і вони надаремно бігають коло нього, шукаючи якоїсь шпарочки чи дірочки. Мур збудований щільно і обсаджений колючками...

З напівотупілою головою заходить Ірка до кабінки і крутить число 55. Вона навіть уже не хвилюється і не вірить, що почує щось крізь слухавку.

І тому, коли в слухавці розлігся різкий невдоволений голос: „Слухаю!“ — Ірка від несподіванки здригнулася і розгубилася так, що забула, про що хотіла питати.

— Я слухаю! — нетерпляче і ще сердитіше почувся знову той самий голос. — В чому справа?

— Я... я хотіла б довідатись про арештованого... Окопенка Петра, — виговорює Ірка вже заучену формулу. — За що він арештований і коли закінчиться слідство?

— Коли арештований? — питає невидимий співрозмовник, і Ірка виразно чує, як він ковтає щось.

— Два тижні тому.

— Зараз нічого не можу сказати, — відповідає невидимий. — Приайдіть за два тижні...

В вусі Ірці клацнула з другого кінця відкладена слухавка. Вона тримала ще свою в руках і здивовано дивилась на стінку.

Та що ж це? Оце ѿ усієї розмови? Невідомий, невидимий чоловік, якому ні до кого ѹ ні до чого нема діла... сидить собі ѹ єсть, а вони повинні чекати і мучитись ще довгі, безконечні тижні... Та він і не знає ще нічого про Петруся, — близька майнула думка. — Немає поняття про нього. Замкнули і тримають, поки знайдуть час ним зайнятись... А цей, ковтаючий, напевно не буде спішитися... Що йому?

— Ви скінчили? — почула вона голос телефоністки. — Положіть слухавку, а другий раз крутити те саме число не вільно.

Ірка поклала слухавку і вийшла з кабінки. Хвилинку простояла, дивлячись на черги до кожного віконця. Вони проходили швидко, і тепер Ірка розуміла, чому. Кожна підходила, діставала відмову і відходила...

Мур. Високий німий мур. А вони дряпають по ньому пальцями, стукають головами, падають під ним без сил. А по другім боці муру військові різних гатунків і ранг, ходять, живуть, веселяться. І між цими двома світами немає жодного зв'язку. Ніщо не в'яже військових із цим іншим світом — ні обов'язок, ні жалість, ні людяність...

Ірка знову дивиться на кімнату.

— Так. Точнісінько, як на пошті. Купили марку і відходьте. Не затримуйте черги. Хіба урядовцеві цікаво, навіщо вам ця марка? Йому важко тільки відсидіти свої години й побігти додому. Але пошта посилає потім листи... Від неї є користь... А кому яка користь від усіх цих людей... Пролетарське правосуддя, — згадує вона знову. — Ні, правосуддям тут і не пахне... Байдужість і нудьга...

Ірка виходить з комендантюри і йде додому.

На дворі веселий, теплий, навіть гарячий день. Але вона не почуває полегшення на свіжому повітрі. Їй здається, що ота суха, порохнява, байдужа, нудно-жорстока атмосфера тягнеться за нею вулицею, оточує, відгороджує її від інших людей.

— Так не може бути, — говорить вона сама до себе. — Так не може бути. Боже мій, та як це може бути?

Додому приходить з таким болем голови, така змучена і нещасна, що мама відразу вкладає її до ліжка і хоче міряти температуру.

Ірка покірно суне термометра під руку, відвертається до стінки і починає думати.

Їй ясне одне — так не може, так не сміє бути... Це так погано тільки тому, що ніхто не замислився над тим,

як це жорстоко, безглаздо і погано... Від цієї думки їй стає легше. Так, це робиться тільки тому, що ніхто не знає, як то погано робиться в НКВД. І Ірка думає про Сталіна. Коли б він знов. Ого-го. Коли б він знов. Він навчив би цих поганців. Хіба не він казав про увагу до людини?... Він не знає, як це робиться, так, безперечно, він не знає.

— Ану, показуй, може ти, справді, хвора, — говорить мама і бере термометр. — Ні, температура нормальна... Мабуть просто набігала на свіжому повітрі і стомилася... Весняне повітря стомлює...

Ірка не відзивається і лежить, заплющивши очі. От, вона тільки трохи стомилася, мама вже біля неї турбується. А Петрусь там один, закинutий, забутий, безпомічний... Нема ні права, ні охорони... Хто про нього подбає? Хіба ці люди, яким навіть з вільними не хочеться говорити, будуть думати про якогось там арештованого? Ні, треба щось робити... Деся кричати, звернути на це увагу... Тож це не якась капіталістична країна, це СРСР. Єдина країна, де люди живуть щасливо... Де нема ні утисків, ні несправедливості.

— Мамо, — тихо гукає вона. — А що, як би написати про Петруся до Сталіна?

Вона боязко і з надією дивиться на маму і зустрічає широко видивлені на неї, злякані і здивовані очі.

— Боже мій, — сплескує руками мама. — Чого ти тільки не видумуєш! — І вона дивиться на Ірку, немов та запропонувала щось дике і неймовірне.

Ірка відразу розуміє, що нічого не можна й не треба робити... Все безнадійне і нічого під ім, ні Петрусеві не поможе.

— Іро, — тихо, вибираючи слова, повільно говорить мама, — Ірусю, повір мені, для тебе найкраще про все це не думати... І не намагайся цього розуміти... Не думай, забудь, не берись щось змінити чи допомогти... Ні ти, ні я, ніхто нічого не може зробити... Знай свої справи, а коли підростеш, побачиш, що я тобі добре радила...

— Отже, мовчки терпіти, мамо? — з розpacем вири-
вается в Ірки. — Коли я не можу... Все це так погано,
так несправедливо, так бездушно...

— Мовчки терпіти, доню, — повторює мама. — І на-
магатись не думати.

Вона стає біля ліжка на коліна й обнімає Ірку. І рап-
том Ірка зі страхом і жалем бачить, що мама тихо здри-
гається від ридань.

— Мамулю, моя миленька, не плач, — шепоче вона,
забуваючи про себе і про свій біль. — Мамо, золота моя,
я не буду більше журитися... Я навчуся терпіти мовчки.
Ось ти побачиш...

— Моя доцюю, моя ти дорога. Може ти колись про-
клинатимеш мене... Але вір мені, я хочу тільки, щоб ти
могла вирости і жити спокійно... Учитись, грati...
Тільки цього я хочу... Щоб ти вижила, щоб ти не заги-
нула... І тому я прошу тебе — не замислюся. Живи
собі своїм життям. Учись, бався... Інакше ти пропадеш.

Ірка не зовсім розуміє маму. Але тепер в неї тільки
одне бажання — заспокоїти маму, спинити ці тяжкі ри-
дання, витерти слізози. Її стає соромно і бере злість на
себе, що так розпустила себе, що так змучила маму...

І вперше за все життя її охопив страх. Їх тільки двоє
з мамою, таких беззахисних, таких безпомічних... Кож-
ної години, кожної ночі можуть прийти отак, як до Пе-
труся, заберуть маму, розлучать. Між нею й мамою впаде
мур, той самий невблаганий, німий мур. Як тоді жити?

— Mu, — шепоче вона. — А тебе вони не візьмуть?..
За Петrusя, що ти його сестра?...

— Доцінько, не думай, — благає мама розплачливо. —
Не думай. Що станеться те станеться. А ми можемо тільки
заплющити очі й намагатись якось прожити... Отак,
дурити себе, інакше ми пропали...

Ірка обіймає маму, притискається до неї, кладе го-
лову на її плече і тихенько плаче:

— Mu, моя миленька, — шепоче вона. — Які ми не-
щасливі з тобою... Як комашки під чуботом.

VI.

Дні ідуть своєю чередою, і Ірчин біль з часом утих. Основне — це не думати... Тут мама має рацію — можна жити й не думаючи. Для того треба тільки якнайбільше метушитись, бігати, клопотатись... І на думання не лишається часу. А тут ще й іспити наспіли. Треба було добре готовуватись до них, бо то не жарти — іспити за сім кляс.

Ірка напевно знала, що її переведуть. Знала, що іспити вона здасть, а якщо й запнеться десь, то учителі самі підкажуть і поможуть, щоб вона мала добре оцінки. Бо то буде скандал не для неї, а для учителя, коли відмінниця провалиться на іспиті. А кожний учитель хотів мати більше оцінок „добре“, „відмінно“, щоб дістати премію в кінці року або на 1-ше травня.

Але Ірка мала свою гордість — таки справді заробити свої „відмінно“.

Тому готувалась старанно, особливо з географії, якої ніколи не любила і не дуже то пильно вивчала.

А тут ще почали жах наганяти з повітряними тризводами. Майже щодня гули сирени, по вулицях становились патрулі, заганяли людей у ворота, ловили тих, що ніби то потрапили на „заражене“ іпритом місце. Школярі бачили, що дорослі граються у війну, і їм це подобалось. Тим більше, що було віправдання для спізнення до школи.

В школі теж була нагінка на військове навчання. Лекції переривали сирени, учнів замикали по клясах, щоб не робили паніки, вартові у масках розбігались по своїх місцях і парами виводили дітей до бомбосховища. А що за бомбосховище правив льох тої самої дво- або триповерхової школи, то ніхто не вірив, що там можна сковатися від бомб, а тому не вірив, що бомби справді падатимуть на їхнє місто й їхню школу. Гралися, бо була перерва в навчанні і різноманітність.

— Здається, можна буде мені поїхати до Західної України, — сказала одного разу мама. — Але я боюся, щось уже занадто пахне війною.

— Ой, му, тобі завжди пахне чимсь страшним, — засміялась Ірка. — Відомо, їдь у Західну, хоч одягнешся трохи. Сама казала, що ваші артистки понапривозили звідти силу всякого добра. А твої сукні вже дуже обносілися. Зробиш собі нову концертову...

— Та ѿ тебе треба трохи одягнути, — оглянула мама високу тонконогу Ірчину постать. — Ти вже з усього повиростала. Думаю, що мене через Петруся туди не пускають.

— А вони знають? — злякалася Ірка.

— Е, напевно вже знають. Тільки поки що мовчать, ну, і я мовчу. А вчора директор сказав, що хоче повезти наших туди в турне і візьме й мене. Але я хотіла б почекати, поки скінчиться твої іспити, тоді поїдемо вдвоє... Боюся я розлучатися.

Це ще більше підігнало Ірку готуватися до іспитів.

Поїхати в Західну Україну було мрією багатьох людей. То був казковий край, звідки привозили чудові речі, про які громадянам СРСР і не снилося.

Нарешті пройшов останній іспит. Ірка з гордістю принесла мамі атестат, де стояли всі „відмінно“, навіть з навісної географії.

— Ну, от і прекрасно, — вдоволено сказала мама. — Трохи відпіchnesh, а 25—27 поїдемо в Західну. Це буде тобі від мене подарунок за такий атестат.

Для Ірки почалися блаженні дні цілковитої свободи. Не треба було думати про школу, про іспити, про вчителів. Все те скінчилось і до осені вона була ніхто — вільна громадянка, без обов'язків і тривог.

Можна було пізно встати, а можна було й скопитися на світанку й іхати на цілий день на Дніпро, возитись човном, пляжитись, купатись і ні про що не думати. Часом спомин про Петруся і про безнадійні ходження Нінки і Ляльки з клошотаннями про нього гострим ножем

проходив по серцю, але й на цьому ніколи було спиняється.

В неділю 22 червня Ірка прокинулася вранці від сильного гуркоту й реву сирен.

— Що це, му? — спитала вона напівсонна.

— Спи, доцю, спи, — сказала мама невдоволено. — Знов їх розмordувало з тривогами, та ще й у неділю. Не могли хоч сьогодні дати людям спокою.

Ірка повернулась на другий бік і знову спокійно заснула.

Коли вона прокинулася удруге, мама була вже одягнута і весело усміхалась до неї.

— Ну, думаю, що сьогодні ти вже нарешті виспала! Вже пів до дванадцятої, — сказала вона. — Вставай швидше, день чудовий і я сьогодні зовсім вільна. Можемо поїхати удвох на Дніпро і то на цілий день.

Від такої перспективи Ірці відразу стало весело. Вона скопилась з ліжка і, накинувши халатик, побігла до ванної під душ. Вона не встигла ще й добігти туди, як розлігся довгий переривчастий дзвінок. Ірка крутнулась на одній нозі й побігла відчиняти двері, гукаючи мамі:

— Му, не виходь, я сама відчиню! А ти збирайся.

На порозі стояла бліда й задихана Нінка. Від одного погляду на неї в Ірки тъхнуло серце, як перед нещастям.

— Мама ще дома? — запитала заклопотано, ніби само собою розумілося, що мама мусить кудись бійти.

— Дома, — відповіла Ірка і додала ніяково: — Ми саме збираємося на Дніпро.

— Куди? — спинилася Нінка.

— На Дніпро, — повторила Ірка. — А що сталося? Щось з Петруsem?

— Та ви що? З неба впали? — сердито знизала Нінка плечима. — Де мама?

— В їdalyni. Готує харчі. А що сталося?

Але Нінка, не відповідаючи, пройшла до їdalyni, де мама зустріла її веселим вигуком:

— Нінко! От і добре! Їдь з нами на Дніпро. Загуляємо утрох, без всяких анексій і контрибуцій. Гайда!

— Йібогу, ви обидві божевільні, — накинулась на неї Нінка. — Яке Дніпро? Таж німці напали на нас.

— Що? — випустила мама папір з рук. — Які німці? Коли?

— Коли? — перекривила її Нінка сердито. — Сьогодні вранці. Хіба ти не чула сирен і бомб?

— Та чула. Але хіба то не була чергова тривога?... Та ти жартуєш, Нінко!

— Які жарти? Налетіли разом на Київ, Львів, Житомир... Збомбили аеродроми й двірці. Йібогу, де ви живете: в Києві, чи на хуторі? — нетерпеливилась Нінка, яку найбільше злостило те, що мама не вірить новині.

Але та все ще не могла опам'ятатись і повірити.

— Та як же... ми сидимо собі тут... Господи, та це ж страшне... Це значить — війна. Боже, знову війна.

— О дванадцятій буде говорити Молотов з Москви, — сказала Нінка. — Я навмисне прийшла до вас послухати... Але війна, нема що говорити — війна.

— Товариш Ворошилов казав, що війну ми будемо провадити тільки на ворожій території, — несміливо втрутилась Ірка. — То може нам ще нема чого так дуже боятися?...

— Ах так? — ідко накинулась на неї Нінка. — Товариш Ворошилов так сказав? Дуже добре. Прекрасно. Раз він так сказав, то я сьогодні пишу до тітки в Томськ і їду туди.

— Куди? — жахнулася мама.

— У Томськ, у Омськ, до черта в зуби, аби подалі звідси... бо тут уже напевно буде пекло, та й не багато з нас залишиться в живих...

— Та що ти, Ніно, — розгублено обізвалась мама. — Була ж війна, а й близько до Києва не дійшла. От, хіба авіація налетить, та й та, я думаю, не така страшна, як мо собі малюємо.

— Вніманіє, вніманіє! — обізвалось раптом радіо. — Говоріт Москва.

Всі затихли і напружені вслухалися в схвильований, здавалось, голос диктора, що вичисляв довжину хвилі й оголошував станцію.

— Сейчас буде гаваріть галава саветскаво правителства таваріщ Молотов, — закінчив він урочисто.

— О, не казала я? — прошепотіла Нінка. — Війна. Вже Молотов даром не говоритиме.

І справді, серед німоїтиші кімнати почувся голос Молотова, що говорив про зрадницький підступ ворога, який несподівано і без оголошення війни напав на СРСР.

— Війна об'явлена, — прозвучав його голос, і ніхто вже далі не слухав. Німо дивились одна на одну і почували, як щось страшне і невблаганне насувається на них, і вони нічого, нічого не можуть зробити. Мусять сидіти і ждати, що зроблять з ними інші... Почували себе манісінькими блішками, мурашками, що не мають найменшого значення, тлями, що повзуть по стежці й не знають, коли їх розчавить невидимий чобіт.

Перша отямилась Нінка.

— Ну, ясно — війна. Тепер нема чого чекати, треба тікати, тікати як найдалі звідси, навіть з Росії, у Сибір чи до Середньої Азії.

— А в Сибірі японці, — сказала мама. — Теж можуть кинутись на нас. Думаю, що нам ще нема чого боятись... Це вони налетіли, бо їх ніхто не ждав. А тепер уже будуть знати — будуть стерегтися...

— Аякже, встережуть, — махнула рукою Нінка. — Саме такі, що встережуть... Поріжуть нас німці на пиріжечки, як порізали Польщу, як порізали Францію... Ні, ти як хочеш, а я тікаю до тітки в Томськ. Там мене ніякий чорт не дістане.

— А ми? — розгублено спітала Ірка. — Ми, ми ще не будемо тікати. Мені так не хочеться нікуди іхати...

— Та певно, що ще не будемо, — заспокоїла її мама. — Я думаю, що й Нінка так відразу не поїде... Подивимось, може наші ще поженуть їх назад...

— Певно, що поженуть, — гаряче підтримала її Ірка. — Та сильнішої за СРСР нема країни... Дивись, скільки у нас героїв, які літуни. Чкалов через океан перелетів. Правда, його вже немає, але інші лишилися. Панянці, герой Хасану... фінляндської війни...

Вона захлиналася, перелічуючи всі епізоди її усіх імена, що чула в школі, на всіх зборах та святах, що їх безконечно читала в книжках і газетах. Правда, більшість цих імен вже повипадала ій з пам'яті, бо було їх занадто багато, але основне — віра в непереможність СРСР твердо засіла в її душі. Одне було незрозуміле, що війна почалася саме з німцями. Так недавно ще бачила в газеті портрет цього самого Молотова в обіймах з Гітлером, з тим Гітлером, про якого звикла думати, як про найгіршого звіра на землі. Тоді ій де здавалось незрозумілим і якось соромно було, що то і її нарком обіймається з Гітлером. Але тепер була війна з німцями, отже все ставало на своє місце і вона навіть почула полегкість.

— Ось побачиш, тепер наші покажуть німцям! — переможно, з викликом сказала вона, звертаючись до Нінки.

Та глянула на неї скоса і потім звернулась до мами, ніби не чуючи Ірки:

— Уже жнеш те, що сіяла... Поздоровляю...

— А ти так таки ні крапельки не віриш? — раптом спітала її мама. — Знаєш, це смішно, але мені таки хочеться вірити, що хоч у цьому вони не збрехали... Таку масу грошей брали з нас на війну — мусить бути сила... Та це вже й для них важко — захищатися. Тут не про нас, простих смертних іде мова, а про них самих, про їхню владу, про їхнє життя... Мусить бути готові... мусить захищатися, а з тим захищати і нас... Я думаю, що далі Західної вони таки не пустять німців.

Нінка фукинула і скривилася.

— Наче це залежить від їх волі... Вони б і хотіли, щоб праця йшла по-справжньому, але яка праця від рабів? Одна брехня, на заводах, на фабриках, на селях —

кругом брехня... Кожей брёшё, аби врятуватися від ви-
силки або смерти... Нема сили, кажу тобі, нема зброї,
нема командирів — нічого нема... Тільки людське м'ясо,
а то тепер небагато значить... Не будь дурна... Або
чекаєш німців, або тікай світ-заочі.

— Куди? — гірко всміхнулась мама. — Куди? Знов
до них? Як вони навіть тепер не всілі захистити нас, то
навіщо вони взагалі? Мені вибору нема. Захистять мене —
ягаразд, не захистять, збрешуть і тут — відрікаюся їх і то
звже назавжди... Годі грatisя в піжмурки... Іде про
жанше життя, про мою доню — я їм віддала все, що мала,
шануйть її душу хотіла віддати їм... Неспроможні того
утримати — то що ж. „Билася без радості любов, разлука
будет без печалі“ — продеклямувала вона раптом і гірко
заплакала.

Нінка подивилась на маму і раптом теж заплакала,
присівши на стілець.

— А Віктора нема, — промовила вона, схлипуючи. —
Може вже й на світі нема... Там же був, у Західній...
на самій границі...

Мама кинулась до неї й обняла, заспокоюючи:

— От, маєш? Така у нас завжди розумна, а такі дур-
ниці говориш. Чому вже „й на світі нема“? Ці бомби
тільки шуму багато роблять, а шкоди від них не так то
й багато... Не вірю я в ці бомбардування. Більше па-
ніки, ніж небезпеки... В усякім разі, ти не хапайся, не
спішись і сама нікуди не виrivайся... Приїде Віктор,
тоді вдвох вирішите, що вам робити далі...

— Ах, що ти говориш, — знову кинулась до неї
Нінка. — Як то, не віриш у бомбардування? Та збомбили
Бровари, Житомир, Київ, Львів, усі аеродроми зруйно-
вані... А Віктор саме аеродром і будував, якийсь там
підземний... А щодо плянів, то я втікаю. — Нінка вирів-
нялась і витерла очі. — Плювати мені на них і на їхні
іспити. Я наперед знаю, що вони нічого і нікого не мо-
жуть захищати, не вміють... Це не їх фах — захищати
своїх громадян. До того ж у них нема техніки... Тікаю

на Сибір, зариваюсь в останню нору і сиджу... Тепер, хто виживе, той і переможе...

Мама раптом обняла Ірку за плечі і сказала, цілуочи в голову:

— Ну, і ми також спробуємо вижити... А коли й помремо, то принаймні у себе дома... Правда, Ірусь?

Ірка притулилась до мами і раптом відчула: головне на світі, щоб мама була з нею. Де і як — то байдуже. Її родина, її батьківщина — то мама. Це єдине вірне, єдине правдиве, єдине її власне на цілому світі.

— Спробуємо, — сказала вона. — Мені так не хочеться тікати. І ти побачиш, наші німців тепер так пожевуть, що аж у Берліні спиняться. От побачиш. Куди там німцям до нас.

— Ну, ну, закидай їх шапками, — засміялась Нінка. — Словом, я бачу, що ви нічого ще не розумієте. Таж починається війна, найстрашніша війна з усіх, які були досі. І ми сидимо тут, майже на самому кордоні.

— Ет, — махнула Ірка зневажливо рукою. — Цар був далеко дурніший за Сталіна, і то німців у Києві не було. Мама розказувала, як вони тільки даремно звідси тікали. Але добре, що тоді ще жива була бабуня і мамі було куди тікати. А нам куди їхати? У цілому світі нікого ніде нема.

— Та я думаю, що ще рано про це говорити, ще може все перерішиться нераз, ще маємо перед собою яких півроку, коли не рік — раніш німці до нас не дійдуть в усякому разі.

— Шкода на вас і час витрачати, — остаточно розсердилась Нінка. — Кажу завтра ж кинутись по крамницях і закупити все, що трапиться. Знаєш наші порядочки — не встигнеш і озирнутись, як завмаги все родичам випродадуть і поховають... Тоді купуватимеш усе втрое дорожче... А запасів не маєш, живеш, як пташка небесна... І в тебе, здається, гроші лежать в ощадкасі?

— Лежать, — занепокоїлась мама. — Хіба що?

— А те, що раджу пошвидше забрати. Наші голубчики напевно найперш до грошей кинуться, не проми-

нуть нагоди. Пам'ятаю, в вісімнадцятому році як прийшли, так відразу до банків... У нас тоді все загинуло, а тато не якийсь буржуй був, а звичайнісінький учитель.

— Але... то все таки банки були царські, — спропонувала виправдати мама. — А це їхня, советська ощадкаса, трудящого народу...

— Ну, ну, нехай і так, а ти грошей хоч половину забери, бо пізніш жалуватимеш...

— Та може й так, — роздумливо сказала мама. — Візьму хоч половину. Ти, Ірчун, теж забери. Скільки вже маєш?

— Вже цілих двісті, — гордо обізвалась Ірка, — все відкладала, щоб у Західній щось собі купити.

— Тепер уже не купиш, — обізвалась Нінка. — Тепер там німці купуватимуть, коли щось після наших залишилося... Ну, я пішла... Тепер бігатиму по крамницях, то не часто приходитиму, хіба ввечері... А гроші раджу забрати... Годі бути дурними ідеалістками, були ними досі, та й дорого заплатили... ще й досі не виплатимось...

Вона вийшла, а мама й Ірка стояли перед кімнати, не знаючи до чого взятися. Усе раптом втратило своє значення і сенс. Робити було нічого, нічого такого важливого, як того вимагала хвилина. Братися до дрібниць було якось соромно, ніяково, та й нецікаво... Гуляти, юхати на Дніпро тепер, коли війна, було рішуче неможливо, внутрішньо неможливо для обидвох.

— Му, розкажи мені, яка то була перша війна, — просила Ірка, тулячись до мами. — Я не можу уявити, що то таке війна? Уесь час про війну скрізь пишуть, але мені в голові не вкладається, що отак, ні сіло, ні пало, люди кидаються один на одного й убивають. Як таке може бути?

— Отже може бути, — гірко всміхнулась мама. — Та хіба це перша війна? Недавно тільки з Фінляндією закінчили, німці билися з Польщею й Францією — і ми нічого. Бо то було десь далеко і нас не обходило...

— Страшне це все, му, ніяк мені в голові не вкладається.

— А, бачиш, тепер тобі стало страшно... Бо то вже й до тебе доходить. А коли було десь далеко, то ми жили спокійненько, і не дуже чужими війнами журилися. Тому війна й можлива на світі, що кожний терпить, доки його не торкається. А як торкається, то тоді він глибоко перевонаний, що то іншого вб'ють, а його — ніколи в світі. Але буває щось, що раптом об'єднує всіх людей. Коли в 1914 році німці оголосили війну Росії, так усіх охопив такий патріотизм, що аж дивно було. Раніше усі були проти царя, а тут всі бігли на вулицю, кожного тягнуло до громади, до людей, ходили з маніфестаціями, співали „Боже, царя храни“, що раніше було б просто непристойно для інтелігентної людини... Навіть студенти, що все були проти царя, і ті співали... Українці були пересважені між собою, чи треба війни, чи не треба. Тоді вперше я відчула, що то значить масове почуття. Йому якось мимоволі корищся. А друге таке саме було, коли того царя скинули, всі ходили з червоними прапорцями і вірили, що вже прийшла свобода і щастя і порядок.

— А вірно, му, мені теж хотілося б зараз вийти на вулицю, до людей. Ходім, може там уже якась демонстрація є?...

— Ходім, — погодилася мама. — Однаково нема чого робити. Хоч подивимося на людей, може що нового почуємо... А демонстрації, думаю, не буде, ніхто без наказу не посміє вийти на вулицю, а влада мабуть ще не встигла загадати.

Справді, на вулицях великого руху не було. Де-не-де стояло двоє-трое людей, жваво розмовляючи й озираючись час до часу на всі боки, чи не чує хто іх. Але все було звичайно, тихо, навіть людей на вулицях було менше, ніж бувало звичайно неділями.

Спустившись Фундукліївською до Хрещатика, вони побачили, що людський потік мав майже одну мету — великий „Гастроном“, куди люди завертали з усіх кінців.

— Ану, ходімо й ми, — запропонувала мама. — У нас же нічого немає на вечерю. Та й узагалі, не маємо жодних запасів — як розхватають усе з крамниць, будемо тоді кукурікати.

Вони зайдли. У великій крамниці було повно людей. До кожного продавця стояла велика черга.

— Я стану до бакалії, а ти до хліба. Бери побільше, насушимо сухарів... Здається, Нінка мала рацію, вона у нас таки практична, — сказала мама, нашвидку пхаячи Ірці гроші.

Простоявши добрих півтори години, вони вийшли навантажені закупами.

— Добре, що я цукру захопила, — тішилась мама. — Без солодкого нам з тобою нудно доведеться...

Вона пройшла трохи мовчки і тихенько розсміялась:

— Оце так виглядає советська патріотична маніфестація в перший день війни. Не буде з цього діла, Ірко, кажу тобі. Раз уже в перший день люди тільки про закупки думають, то нема в них ні віри до уряду, ні обурення на ворога... Аби їсти і їкось прожити — ось що виховали вони в своїх людях... Випалили все...

VII.

Час спинився. Були ранки, дні, вечори, але все те ніби злилося в один затяжний, нудний і важкий момент, коли було однаково, чи спати, чи читати, чи бігати до крамниці.

Доки ще було радіо дома, можна було сідати коло нього і з стиснутим серцем дожидати, яка то прийде сьогодні вістка. Де ж та перемога? Коли вона настане? Коли покаже себе в усій силі й славі советська армія? Та вістки були скучі, обмежувались тільки позначенням „направлення“, в якому йдуть бої, а потім починалось нудне вичислення неймовірних подвигів окремих солдатів і груп: один червоноармієць узяв у полон 17 німців,

з них трьох офіцерів... Група красноармійців з 12 осіб захопила містечко М. і вибила звідтіля німецьку формацию... і т. д., аж поки не ставало соромно за самого диктора. І вкінці, як конечний, набридлий рефрен: „Наші війська одійшли на заздалегідь підготовлені позиції”...

Потім і радіо треба було віднести, і стало навіть трохи цікавіше. Треба було схоплюватись з ліжка о сьомій годині і бігти на вулицю до голосномовника, де завжди стояла купка напружено слухаючих людей.

Але цікавість була тільки зовнішня: вставати з ліжка і вибігати на свіжу ранкову прохолоду, на гострий продув ранішнього вітру. Зміст радіопередач у гучномовнику був той самий, що й з приймача у хаті. Позначались все нові і все біжчі „направленія”, війська все відходили й відходили „на заздалегідь підготовані позиції”. Ставало гірко й образа стискала серце.

Від тієї образи не хотілось нічого робити, не хотілось думати, не хотілось нікого й нічого слухати.

— Мам, придумай мені якусь роботу, — попросила Ірка маму якось увечері. — Бо так жити я вже не можу.

Мама, що теж схудла і зблідла за останні часи, хоч рідко тепер виступала в концерті, хіба що приїздили якісь важні генерали, — мама глянула на Ірку й похитала головою.

— Твоя правда, доцю. Треба братись до якогось діла, бо так скоро одуріємо від думок... Попрошу Ляльку, вона там щось бігає до своєї школи — може там треба буде щось робити.

Лялька й справді в останній час з'являлась дуже рідко, завжди кудись поспішаючи і завжди лаючи якихсь ідіотів. У тому пригнобленому, пригніченому, байдужому до всього стані, в якому здебільша перебувала тепер Ірка, їй було нецікаво додумуватись, яких саме ідіотів лася Лялька. Їй і самій хотілось когось вилаяти, знайти якогось винуватця, кинути комусь слова обвинувачення...

Один час вона захопилась була вістками про те, що скрізь повно німецьких диверсантів. Радіо закликало на-

селення, а особливо піонерів і школярів, щоб допомагали їх виловлювати. Й думалось, що тут вона теж буде корисною для війни і для країни. Щодня по кілька разів бігли люди й діти за якимсь чоловіком, запевняючи, що то диверсант, а потім виявилось, що то найневинніша людина, часто навіть партієць, і в Ірки з'явилися сумніви, чи справді так багато диверсантів, чи люди вже збожеволіли всі накупу. Одного разу прийшов до них **мамин** старий прихильник Антін Іванович, і сказав півжартом, півповажно:

— Ну, чарівна моя примадонно, прийшов поцілувати ручку та подивитись, як ви живете... Бо мене вже тричі тягали до міліції, як диверсanta, і мені вже обридло. Засяду тепер у хаті і хіба листівками сповіщатиму про себе друзів... Не відмовте й ви коли-не-коли про себе написати. А ходити по вулицях серед цих божевільних стає явно небезпечно.

Ірці зробилось так соромно за свою віру в тих диверсантів, що вона мусіла вискочiti з кімнати. І ще чула, як мама засміялась і сказала: .

— Ах, Антоне Івановичу, скільки разів я вам казала, що вашого капелюха у нас не можна носити... Він нагадує якогось гіdalго, чи трубадура, а ніяк не спокійненького советського чоловічка. От тепер і платіть за те, що не слухались мудрої поради.

Ірка спинилася. Й було дивно, що мама могла сміятись з таких речей, а разом з тим легше, що все це тільки смішне і не треба ним справді перейматися.

З того часу вона тільки стримано усміхалась, коли шкільні подруги запевняли, що викрили таки „справжнього“ диверсanta, якого з міліції вже не випустили, а повели аж до НКВД. Чула в голосі неправду і нещирість, але мовчала, почуваючи, що їм теж хочеться щось робити серед тієї безнадійної і тупої тиші.

Але сама не могла вже грatisя, що вірить у диверсантів. Тому з радістю скопилася за мамину пропозицію і, як тільки Лялька прийшла до них, кинулася до неї:

— Лялю, Лялечко, Лялю-лялі-лялечко, візьми мене до твоєї школи щонебудь робити.

— Та з радістю, — обізвалась Лялька, запалюючи цигарку. — У нас такий рейвах, таке злодійство, що я радицінька буду, коли хоч хтось свій буде біля мене.

— То ми прийдемо завтра до тебе, — підхопила мама. — Що у вас там, власне кажучи, робиться? Біженці, чи що?

— Біженці. Наші переможці, що попхалися до Західної України по годинники і мануфактуру. Тепер ті-кають у самих сорочках... Досить брудна публіка — все жінки прикордонників, енкаведистів, партійців... Звички жити на готовеньке, мати скрізь „і стол, і дом“, а тепер раптом кинули їх самих і нікому, крім таких дур, як я, до них нема діла... А шкода, бо й справді зовсім розгубились і безпорадні... хоч і гидкуватенькі... Мені аж у Райпартком довелось ходити, бо ніхто й слухати не хотів про будьяких біженців... Добре, що сестра секретаря облпарткому втекла і розказала йому, як до них ставилися дорогою та й тут... Страшні речі розповідають. Люди просто показилися від страху і захланності. Викидають людей, а ладують на авта скрині з бебехами, не заїздять по жінок і дітей своїх товаришів, які пішли на фронт. Словом, мені завжди були огидні ці совєтські людці-механізми, без почувань, а тепер я їх бачити не можу.

— А проте дбаєш за них, — засміялася мама. — Ех, Лялько, Лялько, погана наша доля — м'якотілих інтелігентів. І плюємось і лаємось, а прийде біда, знову над власними ворогами розпадаємось... Ну, а щоб не відставати, то піду з тобою й я...

На другий день вранці вони пішли до Ляльчиної школи. То була велика нова будівля, триповерхова, з великими вікнами і кімнатами.

В усіх клясах було повно людей. Не було ні ліжок, ні навіть соломи. Люди лежали просто на підлозі, на своїх клунках і мішках, куди було наоспіх напхано все, що трапилося під руку в хвилину паніки.

Мамі й Ірці доручили переписувати всіх, хто приїхав тільки сьогодні, щоб знати, скільки готовувати обідів.

Справа, здавалось, була легка, але забрала багато часу, бо кожна опитувана хотіла розповісти всі свої пригоди й переживання.

— Ви не сматріте, что я такая грязная, — говорила одна, виряжена в світлу крепдешинову сукню з великими квітами. — Это я адела всю лучшее на себя, а ано в дароге випачкалось.

Справді, сукня була вся в плямах, пожмакана і залязена, і жінка виглядала в ній і смішно, і жалюгідно.

— Ах, какой сервіз я должна была там бросить, — не переставала маніритись вона, заводячи очі до неба. — Ви і представіть себе не можете, какіє вещі я там бросила...

Вона хитала головою й не можна було розібрati, чого в ній більше: гордостi, що вона хоч на хвилинку, хоч чужi, а мала такi речi, чи жалю, що тi часi минули вже надовго, коли не назавжди.

У другому кутку якась бабуня, одягнута по-селянському, одверто стояла навколошках і молилася.

— Молюсь, мої голубоньки, молюсь. І буду молитись. Хай син хоч лається, хоч не лається, а бач, як нас Бог покарав, що Його забули. І Ванічку нашого Він забрав, щоб у зневірі не загинув. Тепер молюсь і буду молитися, — уперто мотнула бабуня головою, змахуючи з очей слізози. — Де ж таке видано, щоб дитинку кинути, як цуценя, навіть не поховавши. Це тільки за кару Бог таке посилає.

— Як то, не поховавши? — жахнулась мама.

— А так. Захворів він у мене на руках в дорозі, як уже машиною тікали. Я просюся, я молюся, спиніть хоч на хвилинку в якім селі, може я до хтора знайду і поспитаю. Та де там. І слухати не хотять — швидше та й швидше... Так він у мене на руках і помер, та й то ще не спинилися. Везла його мертвого аж до Житомира... Приїхали ми до Житомира, ну, думаю, хоч тут його поховаю, так тут саме тривога — і всі знову на машину. Я хотіла з ним остатися, так син мене силою вкинув у машину —

і поїхали далі... А Ванічку так там у хаті й кинули... Тільки й того, що він коло нього гроші поклав, на похорон. Та хто тепер поховає? Тепер люди за гроші й батька продадуть, а не то що... Візьмуть собі гроші, а Ванічку десь прикриють землею, аби не смерділо, та й годі... І не знатиму, де він і лежить. — Бабуня знову змахнула з очей сліози і покивала журно головою.

— А чо сьодня буде на абед? — спитала маму інша біженка, що пудрувала собі перед люстерком давно немите обличчя.

— Не знаю, — здигнула мама плечима. — Не цікавилася.

— Єслі уп'ять еті каклєти, та я ї єсть не буду. У меня жолудок їх не перєварює, мнє нужно піщу тонкую, — продовжувала та, не відриваючи очей від люстерка. — У меня здорове очень слабое.

Мама обвела очима її постать, дебелу, стегнасту постать селянської дівчини, якій і цвяхи підуть на користь і перетравляться, й усміхнулась непомітно. А вголос сказала:

— Тепер з продуктами важко. Достав немає, селяни мобілізовані, транспорт у розрусі — треба миритись.

Ірка згадала, з якою перемогою принесла вона додому десять кіло маци, яку випадково знайшла в крамниці — і теж усміхнулась. Коли б ій дали тепер котлет, мамі не довелося б її умовляти.

Коли мама з Іркою принесли списки до кухні, настрій там був теж войовничий і незадоволений.

— Сил моїх нема вже, — викрикувала Сіма, висока дівчина, що заправляла кухнею. — Так мені ці командирші впеклися, аж у голові б'є. Та хто б про них дбав, коли б ми з Оленою Олександрівною не бігали та не діставали все для них? І все їм недогода: і те не так, і того вони не хочуть. Того не думають, що люди сидять тепер без хліба, або простоють за ним по три-чотири години. Вже їх Бог покарав, так іще не каються, ще вихиляється, як рудий у цирку. От, кину цю музику, нехай самі потанцюють. І так просижу тут, поки всі утечуть... Сьо-

годні пішла до банку, а там уже все пакують і папери палять. Накрали, мабуть, при цій оказії, скільки хто хотів. Недаром шоферів за авто по сорок тисяч просять щоб тільки вивезти... Коли б не Олена Олександрівна, кинула б давно. Тільки задля неї ще й ходимо сюди, — звернулась вона до Ляльки, що саме зайдла до кухні. — Ось сядьте, та з'їдже трохи, мабуть, що зранку нічого не їли, — подала вона Ляльці тарілку з зупою.

Та мовчки хитнула головою і почала істи. Проковтнувши кілька ложок, вона спитала маму:

— Ну, як тобі наш звіринець? І подумати тільки, що це для них, і щоб отакі могли жити і жирувати, мусіли загинути сотні прекрасних людей. Ідотство.

— А чого ти коло них панькаєшся? — засміялась знову мама. — Для чого ти їх обслуговуєш? Вони навіть не подякують, так звикли, що їм усе належиться.

— По-перше, ідотка й я, — відповіла Лялька. — А по-друге, я для інших працюю, он, для бабці, або для Володьки. Бачила Володьку? Хіба не чудесна дитина? Та й треба щось робити — не всидиш.

— Отож то й є, — похитала головою мама. — Ми робимо, добре робимо, бо не вміємо сидіти бездільно і не вміємо шахрувати, а вони тільки нами тримаються, та нас же й лають... Справді, ідотська інтелігентська закваска.

— Та ще додай м'яке українське серце, — потакнула Лялька. — Ale вже й мій терпець уривається. Коли їх швидко не вивезуть, кину все й засяду в хаті. Тепер майже ніхто неходить — або повтікали, або так, холодочком тримаються в стороні.

— Та чим їх вивезуть, коли й так потягів та вагонів не стає? — втрутилась Сіма, відриваючись від плитки, де шкварчала на сковорідці морква. — Вони до кінця й суду сидітимуть.

— Обіцяли пароплавами вивозити, — відповіла Лялька, крутячи цигарку.

— Хоч би вже Бог дав, — зідхнула Сіма. — Забула, як моя мама хрестилася, то була б перехрестилася.

Справді, через два дні приїхало авто й почали вибирати тих, що мають виїхати в першу чергу. Вирішили першими вивезти тих, що приїхали перші. Але почалася така метушня, так всі забігалися, так чіплялись енкаведиста, який приїхав по них, так просили, так ходили за ним, що він вкінці втік до кухні і засів за обід.

— Хай собі сідають, як хотять, — махнув він рукою. — Я з цими бабами ради не дам — чорт іх розбере, кого брати, а кого ні...

Нарешті авта рушили наповнені. Усілися ті, хто мав силу й нахабство пробитись наперед, розштовхати слабших, всісті і вкинути свої речі. Стромляли технікам гроши, дарували речі, аби ті допомогли впакуватися до авта. Після крику, лементу, нарікань і плачу авта нарешті відіїхали і стало якось легше, що вже таки починається евакуація біженців, отже наладнується якийсь порядок і опіка над ними.

Та за дві чи три години авта вернулися повнісінькі, як і поїхали.

— Та чого ж ви вернулися, — аж сплеснула руками Лялька в розпачі.

— Мерзотники всі, от чому, — енергійно сплюнула одна з молодих жінок, яких найбільше набилося до авт. — Падлєци! Негадя!

— Та хто? Хто вас не пустив? — допитувала Лялька.

— Хто? Начальники великі — от хто. Біля парохода і вартового поставили, щоб тільки нас пропустив. Ну, а що вартовий зробить, коли до нього приходить то майор, то підполковник, то капітан? Він, бідняга, тільки витягається і віддає почесть. Ну, а ті, тягнуть свої сундуки, мішки, чемодани... І собачок своїх повсаджували, а ми все стоїмо й дожидаємо... Та так і діждалися, що парохід відіїхав, а нас покинули як собак... Кому ми цікаві, коли напіні чоловіки там воюють?

— І дурні, що воюють, — обізвалась друга, стягуючи на землю свій мішок. — Вони там воюють, щоб ті підляки могли своїх баб та своє барахло вивезти, от для чого, так? Значить, дурні. Треба було ім раніше подумати про свої

родини, а вже потім іти на фронт, як всі розумні люди роблять... А вони нас лишили і думають, що будький дурак нами займеться... Ні, тепер дураків нема про інших думати, тепер кожний про свою шкуру дбає...

Справді, повертаючись із школи додому через Хрещатик, Ірка з мамою щодня спостерігали, як у напрямі до Дніпра сунуть цілі валки вантажних і особових авт, наповнених речами, баліями, навіть квітами у великих діжках... На клунках і килимах сиділи звичайно цілі родини з дітьми й служницями. Їхали і дивилися перед себе, ніби не помічаючи мовчазної юрби, що збиралась здовж пішоходів і таксамо мовчки дивилася на них. Коли машини проїздили, всі мовчки з непорушними обличчями перезиралися. Погляди нічого не висловлювали, очі не світились ні гнівом, ні обуренням, обличчя не рухались. Тільки тепер помітила Ірка, які мовчазні люди на вулицях і які однакові, замкнені, навмисне нічого не висловлюючі були в них погляди й обличчя. Але й ті німі, мертві, півсонні погляди були зрозумілі для всіх. Кожен дивився на іншого і вже з того-сонного, мертвого погляду знов, що той думає, як він, і як він ховає свою думку.

— Ой, мамо, мені страшно, що всі тікають. Що ж ми робитимемо тут самі? — сказала якось Ірка до мами, стежачи очима за валкою машин, що одна по одній зникали за поворотом.

— А де будемо не самі? — відповіла мама питанням. — Чи хочеш отак валятись по підлогах, як оці біженці? Але не забудь, що вони ще привілейовані, у них чоловіки на фронті або в НКВД, це для них робилася революція — а бачиш, як ім погано. А хто вже про нас турбуватиметься?... Та нарешті, з якими грішми їхати? Чула, що шоferи вже по сорок тисяч беруть. Де ж я іх візьму? Речі тепер дешеві, а гроші мої пропали... Якби ті гроші, то ще прожили б і виїхали б, а тепер хоч би дома сяк-так вижити.

Справді, грошей в ощадкасі не видали. В понеділок якогось там червня вони з мамою пішли за Нінчину порадою до ощадкаси. Та виявилось, що ввесій Київ ки-

нувся того дня до ощадкас. У великий залі було повно людей, що тислися один на одного, штовхались, пролазили попід ногами, аби тільки пробитись ближче до віконечка. Ірка й мама стали в чергу.

Ірці було соромно, що вона, піонерка, хоче забрати з каси гроші. Їй здавалось, що вона когось обдурила, комусь збрехала, і вона вся зігнулася, щоб її не побачив хтось із знайомих.

— Безобразіє. Таку паніку поднімати, — сердито вилаявся хтось біля неї, і вона злякано глянула туди, боячись, що це скеровано спеціально на неї.

Але той, хто лаявся — грубий мужчина з виглядом якогось завідувача складом або директора виробні з висуванців — не дивився на неї, а енергійно відштовхнув її, пхнув маму в куток і просунувся поперед них.

— Та чого ж ви штовхаетесь? Як паніка, то ви сюди й не лізьте, ідіть додому... Чого сюди прийшли? — обурено сказала мама, вигинаючись в кутку, де він запхнув її так, що не могла встояти рівно.

— А то не ваше діло, громадянко, — обізвався він зневажливо. — Я тут не в своїх справах, а казенних, я своє „предпріятіє“ повинен берегти. — І він плечем відсунув невисокого хлопця, що стояв попереду, і проліз ще пару кроків уперед.

— Саме такий, що „предпріятіє“ буде берегти, — обізвався мамин сусід. — По морді видно, що те „предпріятіє“ в нього вже давно в кешені.

— Або тут на книжці, — відізвався другий.

— І то може бути. От він його й береже, — засміявся передній.

— Громадяни! — раптом почувся чийсь тоненький голос. — Громадяни, не робіть паніки. Треба мати довір'я до свого правительства. Я уповажнена від Державного Банку запевнити вас, що кожний з вас одержить свої гроші, як тільки захоче, не треба лише счиняти паніки... Розійдіться сьогодні додому. Приайдіть завтра і після-завтра — гроші будемо видавати в необмеженій кількості. Будьте ж сознательні, не перешкоджайте нам у праці.

— Мамо, ходім додому, — сказала Ірка, нахиляючи голову й почуваючи, як обличчя їй палає від сорому. — Ходім, прийдемо завтра зранку... або пізніше, ти ж чула, що гроші завжди можна буде взяти.

— Ох, доню, якби нам без грошей не залишилось, — зідхнула мама, заглядаючи вперед через сотні голів. — Та сьогодні, правда, нема чого стояти. Ходім!

Вони почали виходити. У дверях Ірка озирнулась і встигла ще побачити, як грубий оберігач „предприяття“ проштовхувався вперед на місця тих, що почали виходити після запевнення завідувачки ощадкаси.

А на другий день, коли вони прийшли до каси, на дверях висіло оголошення, що кожний вкладчик може одержувати не більше двохсот карбованців на місяць, і то тільки на одного члена родини... Добре, що Ірка поклала гроші на своє ім'я — по прізвищу батька, — то ім не робили запитів і по п'ятьох годинах стояння вони вийшли з мамою, несучи кожна по двісті карбованців.

На ті чотириста карбованців вони закупили продуктів, бо ті почали зникати з ринку. Пізніше, коли радіо оголосило бої в Білоцерківському „навправленні“, до крамниць знову викинули приховані раніше продукти, але в них було вже обмаль грошей.

Так, грошей не було звідки дістати — ні заробити, ні продати... Яке вже там авто й який шофер схоче з ними говорити. Все спокійніше і певніше сидіти дома.

Походивши з місяць до Ляльчиної школи, Ірка знову знудилася.

— Мамо, може би десь до шпиталю пішли, і там допомагали? — сказала вона мамі, вернувшись із біженецького пункту, як почалася звати Ляльчина школа. — На тому пункті зовсім, ну зовсім нецікаво. Всі сердяться, сваряться, лаються... а помогти ми нічого не можемо... А в шпиталі все таки знаєш, що ранений таки постраждав від війни. А тут нема тобі нічого для душі, — засміялась вона, вживаючи мамин вислів, коли та співала сама для себе.

— Ох, доцю, — зідхнула мама — і навіщо тобі кудись ходити? Дивись, інші дівчата сидять дома, вишивают, читають. Ніхто нікуди не йде, нічим собі голови не морочить. Відпочила б хоч трохи за літо — все таки навчання пінеться, а ти тільки змарніла за літо. От посидь трохи дома. Ти все нарікала, що я занята і з тобою не буваю, а тепер я дома більше сиджу, так тебе кудись тягне. Спробуй відпочити.

І Ірка пробувала відпочити. Зранку пішла під душ, потім поснідала і пішла в садок з хусточками, які давно намітила обплести кольоворовими нитками. Сіла в садку біля сусідських дівчат, що теж повиходили з різними робітками.

О, чудо чудне, диво дивне, вже й Ірка щось плете, отже пошестє цілковита, — весело обізвалась Оленка, що раніш була все така пишна та горда, бо вже в десятій класі, а тепер раптом заговорила до Ірки, як до рівної. Ірці це підлестило і вона почала роздивляти Оленчине вишивання.

— Оде з горя вишивати взялася. Така нудьга, нічого не придумаєш робити. Всі знайомі повтікали, а ти сиди тут та дожидайся німців. Як подумаю, страшно стає, — поскаржилася Оленка.

— А ти думаєш, вони сюди прийдуть? — з жахом спітала Ірка, вперше реально уявивши, що на них таки їй справді насуваються німці.

— А відомо, що прийдуть, — відповіла Оленка спокійно, як про річ уже давно всім відому і всіма вирішено. — Хто ж їх спинить? Наші тільки драпають і драпають... А хто не встигне драпанути, того відріжуть і в полон заберуть... Нема кому битися.

Ірка посиділа кілька хвилин мовчки, намагаючись зосередись на плетінні. Потім акуратно склала свою хусточку, зібрала нитки і пішла до мами.

— Ну, ти теж знаєш, що німці сюди прийдуть? — спітала вона в мами, що поралась біля примуса. — Що ми тоді робитимем?

— А що таке? — затривожилась мама. — Якісь новини? Ти чула радіо?

— Не радіо, а тільки Оленка каже, що німці обов'язково будуть у Києві. Що тоді робитимемо?

— Фу, як ти мене налякала, — відітхнула мама. — Та може ще й не будуть. Вчора був концерт, після військової паради, сам Будьонний приїздив... Якийсь молодий генерал все мене заспокоював і сміявся, що я такий боягуз... Ні, думаю, що вони таки справді не дадуть Києва — це ж столиця — раз, величезний залізничний вузол — два... Це не жарт...

— Тоді вмісти мене до шпиталю — тихо але твердо заявила Ірка. — Нудно мені сидіти за цими хусточками. Кому вони тепер потрібні? Навіщо?

— Якто — навіщо? А носа витирати, — засміялась мама. — Коли вже війна, то й ходити всім з зашмарканними носами? А про шпиталь я спробую розпитатися, а тимчасом відпочинь... Треба знайти когось знайомого, щоб умістив туди.

І Ірка чесно цілий тиждень просиділа в садку, обплітаючи хусточки і розмовляючи з дівчатами. Хотілося хоч трохи забути про війну і про все, що робиться навколо. Але кожне слово і кожна картина викликала в уяві все ті самі думки і все те саме питання: чому наші тікають? Чому командири кидають своїх солдатів і драпають, яккаже Оленка? Чому німці ідуть вперед і ніяк не можна їх зупинити? Де наші танки? Де наша авіація? Чому німці налітають, коли їх захочеться, бамбардують, скільки їм захочеться, і відлітають, не втративши жодного літака?

Так прикро бувало Ірці, коли ревли сирени, і всі починали в сліпому страху бігти до льоху ховатись, і мама прибігала й благала йти до льоху. Але Ірці соромно було ховатися, та й у льоху було темно й холодно і в ній викликали огиду і зневагу всі ці люди, що тремтіли і трусились при кожному вибуху і при кожному пострілі.

Двічі вона пішла з мамою до льоху, потім категорично відмовилася ходити. Тоді мама заявила, що теж не буде ховатись, бо яка рація їй сидіти в льоху, коли Ірки там не буде. — Умирати, то вже разом, — сказала вона.

І так вони сиділи під час бомбардування в хаті самі. Мама здригалася від кожного гуркоту і час до часу вибігала до дверей, ніби питуючи якихсь новин. Ірці шкода було мами, але не могла перемогти себе і піти до льоху.

А коли бомбардування кінчалось, мама лягала в ліжко і пила бром, і Ірка почувала себе винуватою перед нею і постановляла наступного разу вже піти до льоху. Та наступного разу та сама огіда до людей і сором за них отортали Ірку й вона лишалася в хаті. Коли налеті бували вночі, вона спала собі спокійно, а мама ходила по хаті, тікала до ванної і знову верталася до її ліжка, боячись, що Ірку вб'ють, а вона лишиться...

VIII.

Мама дотримала слова і таки вмістила Ірку до шпиталю допомагати доглядати хворих.

Допомагати вона там нічого не буде, — сказав при цьому доктор Микола Трохимович, — але нехай покрутиться — почитає їм, напише листи, а то вони нам з цим голови прогризли... А де там листи писати, коли сестри цілий день зайняті. Саме для вашої Ірки робота.

І Ірка з трептінням у серці і млістю під колінами пішла з ним до шпиталю.

Внизу, в роздягальні, вони одягли білі халати. Глянувши в люстро, Ірка побачила високу тоненьку дівчинку з переляканими очима. Скручені під хустку коси, висувались непокірно з усіх кінців, і над вухом стирчав кінчик. Але Ірці було не до того.

Вона вся напружилась і пішла за Миколою Трохимовичем сходами нагору, де навіть на коридорах стояли ліжка й ноші і сінники, на яких лежали ранені.

— Тіснота у нас, — сказав доктор. — Не вистачає місця та й ліжок теж. Доводиться хворих класти просто на сінники. Ну, ребята, — звернувся він до найближчих двох, — оце привів вам товаришку Іру, — буде вам читати, розповідати, писати листи, взагалі, хочеться їй помогти вам трохи... Знайомтесь, а мені пора до операційної.

Він хитнув головою і пішов собі далі, лишаючи Ірку серед цих блідих, стомлених, вимучених людей.

— Може газету прочитати? — нерішуче спітала вона, дістуючи газету. — Я навмисне взяла з собою.

Але ніхто не виявив зацікавлення до газети.

— Що там ті газети, — махнув рукою один, з перев'язаною головою й оком. — Ви нас спітайте, то ми вам розкажемо правду. Що ж там написано?

— Ідуть уперті бої, — несміливо прочитала Ірка заголовок.

— Ну, і нехай ідуть... коли вони такі уперті... Ви нам, товаришко піонерко, краще щось іншого прочитайте, книжечку яку або що...

Ірка сідає просто на край його ліжка і наморщує брови. Їм треба розповісти щось веселого, що примусило б їх хоч на хвилину забути свій біль.

Вона згадала. Внизу, в роздягальні, вона залишила книжку. То були прекрасні невеликі новелі Гріна, легкі і повні гарної романтики. Щось, ніби казки для дорослих... Кращого для них і не придумаєш.

Бігцем, чітко відбиваючи ногами по кам'яних сходах, летить вона вниз і за хвилину вертається з книжкою і починає читати.

Читає новелю вголос, захоплена сама, майже забуваючи про оточення. Життя, зображене в новелі, було таке нереальне і таке чудесне, повне високих поривань і небувалої шляхетності.

Усі принишкli. Тишу порушував інколи стогін когось із тих, що лежали непритомні.

Коли Ірка скінчила, спершу було тихо, а потім хтось сказав:

— Д-да, хлопці, отаке-то життя є на світі, а ми тут валаємося на сінниках...

Ірка жахнулась. Вона думала зробити ім полегкість, а вийшло навпаки. Хвилюючись, почала вона іх переконувати, що ніде нема такого життя, що це тільки казка, що навіть країни нема такої, а автор вигадав її сам.

— Та ви не бійтесь, сестричко, — почали вони її заспокоювати. — Ми вам дуже вдячні за книжечку. Книжечка хороша, просто чудесна книжечка... А гірко нам і без того було...

Щоб припинити балачки, які, вона боялась, хвилювали хворих, Ірка почала читати ще одну новелю, про контрабандистів, і про небезпеку, яка чигала на них на кожному кроці. Про те, як вони страшно ризикували, щоб здобути собі багатство. Але й це оповідання викликало несподіваний ефект.

— Принаймні знали, за що повмирали, — обізвався один з ранених. — А я от лежу без ноги, а того німця й не бачив, що мене поранив... Відступали ми з-під Радивилова, таке місто є в Західній Україні. Ну, на ніч зайдшли в село, поїли та й полягали... А йшли самі — бо ані командирів, ані частини не знайшли, тільки й того, що якийсь молодший лейтенант був з нами, теж з мобілізованих... Ну, потомилися всі до смерти, заснули, де хто впав. Коли це вночі, як бабахне щось, я й не прокинувся, так і зомлів від болю. А опритомнів, то вже наші гналися на Житомир, і мене хлопці із собою забрали. У Житомирі мені й ногу відрізали, а як почалось уже й житомирське направленіє, то мене перекатали сюди. Отак і лежу, а моє село коло самого Житомира. Якби вдалось сповістити, то може б жінка й приїхала. Вона в мене бойова.

— То хочете, я їй зараз напишу, — схопилась Ірка. — Може вона сюди й добереться. Але тепер можна писати тільки листівки, а листів — ні. У мене й листівки є, я захопила з собою.

— Та куди його тепер писати? Там, може, вже німці, — з покорою перед долею сказав ранений. — Чи вона й дійде?

— Е, дійде, дійде, неодмінно дійде, — впевняла його Ірка, приладжуючись писати. — Пошта працює до останньої хвилини. Може ще жінка ваша приїде. А як не приїде, то хоч знатиме, де ви, і що з вами сталося. Ну, диктуйте, як її звати?

І так почалось нове Ірчине заняття — писання листівок у всі кінці Советського Союзу. Тільки тут Ірка навіч побачила, яка сила народів населює ті величезні простори, що звикла коротко називати ССРР. Були там і туркмени, і кара-колпаки, і узбеки, і грузини, і вірмени, і таджики... Кого тільки не було серед цих ранених, що прийшли захищати Київ, і тепер лежали на сінниках і найбільше були заклопотані операціями, перев'язками, обідами, сестрами, тим, як іх обслуговують, як до них говорять, як їх трактують.

І Ірді здавалося, що вони навіть нераді, коли зустрічають добре до себе ставлення. Що ім хочеться, щоб було погано, щоб були причини до скарг, образ, нарікань. Щоб можна було кричати і лаятись, і плювати на все і на всіх. Почувалось, що єсть їх пекучим болем одна образа — та сама, що роз'їдала й Ірчину душу, що не давала їй сидіти дома, що затроювала їй життя.

То була образа за непотрібність і марність принесених ними жертв, то був нудний біль від свідомості, що вони віддали руки й ноги, а німці все йдуть і йдуть уперед. Що вони лежать ранені, а ті, що мали ними командувати, втекли кудись і сидять врятовані і спокійні. Ім хотілось знайти когось, кого можна було взяти за плечі й трусити ним і кричати йому:

— Ми тобі віддали все. Чому ти не зумів з того зробити перемоги? Навіщо взяв нас від родин, взяв наші руки, наші ноги, і кров, і муки, — навіщо брав те все, коли неспроможний перемагати?

Вони сікались до сестер, сварились, що не скоро приходять на дзвінки, що в хаті душно, що смердить від кльозету.

У хаті справді було душно і від кльозету часом несло смородом, але Ірка почувала, що коли б раз наші пішли вперед, ранені забули б і за задуху і за сморід, і терпляче зносили б свої муки, бо в них був би бодай якийсь сенс..

До неї вони ставились добре і говорили до неї з пошаною, бо її привів до них сам головний лікар — найважливіша тепер особа в їхньому житті.

Але ця пошана була нещира і несправжня. Вона відчувала, що коли б не Микола Трохимович, вони інакше говорили б з нею. І так часто, в якихсь натяках і недоказаних словах, що вимовлялися з хитро-примурженими очима і масним поглядом, крилося щось бридке, нечисте, чого вона не розуміла до кінця, але від чого все таки паленіла.

— Сядь коло мене, сестричко, — обізвався до неї одного разу ранений в руку калмик. — Дай хоч понюхаю, как бабом пахнет... Давно баби не імел.

Ірка почула, як усю її обварило жаром і, не здаючи собі справи, що робить, вискочила з кімнати.

Стояла в коридорі, палаючи від сорому та образі, стримуючи гнівні слізози і не знаючи, що їй тепер робити. Нарешті опанувала себе і почала спокійно думати.

— На кого ти ображаєшся? Таж це дикун — справжній дикун. Він звик говорити все, що думає, і все називати точними словами. Йому треба помогти, показати, що є жінки, а не тільки баби, що ти прийшла до нього, як друг, як товариш... Господи, стільки про це писалося, а на ділі все виходить по-дикунському, по-старому... Ale мусиш вернутися до кімнати. Мусиш. Мусиш, — наказувала вона собі, уперто зсунувши брови і несвідомо тупаючи ногою. — Мусиш.

І вона повернулася до кімнати, де за той час, очевидно, калмика вже добре вилаяли, бо він дивися на неї трохи боязко, трохи ніяково і перший заговорив:

— Ти, таваріщ сестріца, не обіжайся. Я собі так скав, забув, що ти ще девочка... Ти не обіжайся, я тобою дуже задоволений.

Ірка мимоволі розсміялась на цей вислів задоволення і поблажливості з його боку і сказала весело:

— От, я саме й хочу, щоб я для вас була не баба, а товариш, такий собі молодий товариш, який чогось не знає, а дещо знає більше за вас... Я приходжу сюди для діла, а не для чогось там ну, не для розваги, а щоб бути корисною... Розумієте?

— Та розуміємо, сестрице, — розуміємо, — підхопив один українець, старший вже чоловік, що лежав весь час навзнак, бо був поранений у груди. — Ми розуміємо, а на нього ви не ображайтесь — що він там може понімати. Одне слово — калмик і все.

Ірка трохи заспокоїлась і, щоб припинити розмови, почала дописувати нескінчений лист.

Але найважче їй було зносити їхню жахливу лайку. Вони стримувалися перед нею. Вона виразно помічала, як кашляв хтось з них значуще, коли інший раптом заривався в розмові і в запалі випалював незрозумілі, дики, страшні слова і неможливі комбінації всього найсвятішого і найбруднішого.

Той спинявся на півслові, затинався і часто, не мігши без лайки висловити своєї думки, замовкав і насуплювався. Лаялись непритомні, стогнучи і маячучи від болю, лаялись друзі, бажаючи висловити свою ніжність, лаялись так собі, без причини, зечев'я, не помічаючи навіть, що лаються, настільки цей бруд прилип до їхнього язика і ввійшов в їхнє життя, як конечний елемент.

— Ви тут того, язика придергуйте, — наказував лікар раненим, коли проходив через коридор чи кімнату і бачив там Ірку.

Але Ірка чула, як той самий Микола Трохимович, оперуючи раненого, кричав на сестру:

— Тримати вгору, кажу, вгору, — і далі викрикував злісно ті самі слова, якими давилися ранені в присутності Ірки.

Одного разу, вернувшись із шпиталю, Ірка застала в хаті Жен'ку з Олечкою і Трихоновною, що були з ним на селі. Він привіз вістку, що німці вже в Дніпропетровську.

— Та як це може бути, — ахнула мама, — отже, ми вже відрізані, чи що? Але ж сюди прислали силу нових частин, узбекських. Кажуть, що за Київ будуть битися до кінця...

— Чорт його розбере, що робиться, — скривився Жен'ка. — Знаю, що ми йшли через Дніпро дерев'яним мостом, а залізничним відступало військо... Безладдя, паніка, ніхто нічого не знає, не розуміє, годі щось комусь сплянувати... Розгардіяш і повна розгубленість.

Були стомлені, схудлі й почорнілі від сонця. Олечка, зав'язана по самі очі хусткою, виглядала як маленька модличка. Кинули всі свої речі, але в мішках привезли на плечах трохи муки і сала.

— Це тепер найбільша дорогоцінність, — сказав Жен'ка, — розпаковуючи мішки. — Вбраця і не вкусиш, а це принаймні буде хоч на деякий час. Ти як з запасами? Слабо?

— Та слабувато, — усміхнулась мама. — Знаєш, як ми жили, — усе з крамниці, жодних запасів. Трохи за цей час прикупила, але грошей було небагато. Тепер знову з'явилось більше продуктів, то я продала перстень, та й імо те, що дістаємо, а запасів не чіпаемо. Але ти не бойся, якось проживемо. От тільки Олечці буде тяженько — все грубе, нічого смачненького, делікатного.

— Нічого, — втрутилася Трихоновна. — Вона вже тепер навикла: облулю їй картоплину, присолю, вона й єсть, аж облизується.

— А знаєш, я бачив Петrusя, — сказав Жен'ка, приижуючи за звичкою голос, хоч в кімнаті не було нікого чужого.

— Ой! Що ти кажеш? Де? — кинулись до нього мама й Ірка.

— Випадково. У Дніпропетровську. Я йшов з Олечкою, коли це почали розганяти публіку з пішоходів.

Я зайшов до якогось скверу, коли чую, хтось каже: „Арештантів переганяють... з Києва“. Я скочив на лавку й Олечку підняв на руки. І уяви собі, що саме попри паркан скверика, майже проти нас ішов Петрусь. Я кажу Олечці: „Кричи »татку«“. Вона й закричала.

— І Петрусь почув? — затамовуючи дух спитала мама.

— Почув. Оглянувся, побачив нас і став, як укопаний. Але тут на нього налетів енкаведист, вдарив його, і він пошкандив далі, ввесь час оглядаючись на нас. Скорі завернув за ріг, і його не стало видно. Тоді й я швиденько з лавки та тікати, поки за мною не кинулись. Але вони тепер розгубились, вже нема тої пихи й самопевності. Трохи озираються й на нас.

— Олечко, то ти бачила татка? — спитала мама, притягаючи до себе Олечку і ховаючи в її волоссі заплакані очі.

— Баціла, — сказала Олечка. — Із собацьком.

— З яким собою? — не розуміла мама.

— Та хіба воно там що бачило? — відповіла Трихоновна, утираючи слози. — Бачило когось з собакою, та й думало, що то татко.

— Я сам його чудом упізнав, — обізвався Жен'ка. — Якби він саме в той момент не пересмикнув плечима, знаєш, як то у нього була звичка, то навряд би я його відшукав у тій юрбі. Це було чудо Боже, і більш нічого. Справжнє чудо Боже, що саме він ішов повз нас, і пересмикнувся, і я саме в той бік глянув, і Олечка закричала голосно, що він почув попри весь той галас... Хоч побачив її, що вона жива і здоровенька і зі мною вкупі — і то вже йому легше буде.

— Змінився. Згорбився, посивів, схуд, взагалі став ніби менший. Тільки ніс став ще більший... Пригадуєш, як ми все з його носа глузували?..

— А куди їх повели?

— Невідомо. Я відразу завів Олечку до хати, а сам бігцем на дорогу до мосту. Розпитував, казали одні, що

іх прогнали через міст, а інші знов, ніби завернули до Дніпра і посадили на баржі. Але навряд, тепер баржами тільки велики пани їздять. Очевидно, пігнали далі пішки.

— Ну, годі вже тобі тепер по шпиталях бігати, — сказала мама. — Посидь дома та попильнуй Олечки, поки Трихоновна хоч трохи відпочине.

Ірка з радістю лишилась в хаті. Останній час в неї витворилася знову нехіть і до шпиталя. Почувала, що робота її не так то й потрібна. Пошта дедалі ходить в усе меншу й меншу кількість вільних місць, бо шляхи перерізували німецькі танки, отже не знати, чи її листівки взагалі кудись дійдуть і принесуть комусь потіху. Так, кидала їх у скриньку, як камінчики в воду, і не знала, що з ними буде далі.

Вона бавилася з Олечкою, мила її, перебирала, водила на прохід. Але в глибині душі почувала сором, ніби дезертирувала з свого посту, ганебно не виконавши завдання.

Через кілька днів не витримала й таки пішла до шпиталю. Але там нікого не застала, крім кількох старих сторожів, які здивовано подивились на неї й байдуже відповіли:

— Та які там ранені? Хто важко ранений, того вивезли, а легко ранених розпустили.

— Як розпустили?

— Та так. Сказали: ідіть, куди хочете. Дали по хлібні, то по пів кіло куру, та по двісті грамів масла — та й пустили.

— Ще марлі дали, — доповнив інформацію другий.

— А так, справді, ще й марлі дали і зельонки кожному рану перев'язати, коли трапиться щось подорозі.

Сторожі були зовсім спокійні, ніби нічого особливого не сталося, лише звичайнісінські речі, яким ніхто розумний не дивується. Ірка нічого не знайшла їм сказати і повернулась додому остаточно приголомшена.

— А що ж ти дивуєшся, — розсміявся Жен'ка. — Це тепер називається „маршевіс ешелони“. Тут важно

що? Важно вигадати слово. Ніяко написати: женіть людей пішки за триста-чотириста кілометрів. Ну, а „постройте маршеві ешелони і вислати їх к місту назначенню“ — це звучить цілком пристойно. А в нас головне, щоб звучало пристойно, а як там воно виходить на ділі — нікому нецікаво. Мене теж трохи були не вислали маршовим ешелоном.

Мама вже не могла дивуватись і тільки злякано глянула на нього.

— Так, так. Лікарі визнали, що моя нога непридатна до війська, — витягнув Жен'ка свою коротшу ногу. — Але військові урядовці дуже довго думали, якби їм мене все таки „використати“. Пропонували мені ПВХО, і міліцію, аж нарешті мусіли з жалем визнати, що з каліки нічого не витягнеш.

— Ну, ну, — покрутила головою мама. — Ще не вистачало, щоб вони Ірку захотіли використати.

— З них станеться, — покивав головою Жен'ка. — Слово чести, як подивлюся, яке кругом безладдя, безголов'я, то тільки дивуюся, як воно могло протриматися аж двадцять п'ять років. Чим воно тримається, спітати?

— Чим? — усміхнулась мама невесело. — Страхом, роз'єданням, недовір'ям і заздрістю. Ось чотири кути, на яких стоїть тепер матушка-Рассея... Ну, та досить філософії. Ходімо спати, а в мене від цих алярмів і хвилювання безсоння починається.

IX.

У Ірки радість. В школі таки почнеться навчання і навіть трохи раніше, ніж звичайно. Це означало, що життя повертало знову в точні, упорядковані рямці, набувало певного змісту і безтямному киданню в усі сторони наставав кінець.

Тому вона з радістю побігла до школи, пишаючись тим, що тепер, як учениця старшої кляси, мусить іти вже

на першу зміну. В школі було тихше, ніж раніш. Багато старих учнів виїхало з батьками; вступили нові, що кінчали сім клас у інших школах. Було цікаво знайомитись з ними, розпитувати про старих товаришів, глузувати з них, що боягузи, повтікали, а вони — відважні й хоробрі, сидять собі в Києві і навіть учатися.

Навчання йшло нерівно, хоч з учителів майже ніхто не виїхав, крім директора. Але настрій був якийсь непевний, поводились з учнями обережніше, ніж навіть раніш, запобігали перед ними, ніби не знали, чого від тих учнів чекати і як до них ставитись.

В понеділок Ірка пішла до школи, як звичайно. Мама лишилась в хаті, коли раптовий одчайдушний, безперервний дзвінок пігнав її до вхідних дверей. Там стояла бліда і задихана Лялька.

— Де Ірка? — спитала вона, не переступаючи порога.

— В школі, — відповіла мама. — Що сталося?

— Зараз біжи туди й забери її, — наказала Лялька, тягнучи маму за рукав. — Але зараз, поки не пізно.

— А що таке? — спитала мама, виходячи за нею на вулицю, як була, простоволоса і в хатній суконці.

— Страшне. Мають забирати учнів старших класів.

— Куди?

— Невідомо. Вивезти, чи, вірніше, вивезти їх звідси і передати на підготовку до армії.

— І дівчат? — спитала мама, прискорюючи ходу.

— І дівчат. Думають школити їх на парашутисток. Молоді, мовляв, будуть непомітні, коли впадуть на ворожий терен.

— Господи! — тільки й вимовила мама. — Господи! Та їм же по п'ятнадцять років... а Ірці ще й того нема.

— Зроби спокійне обличчя, наче ти нічого не знаєш, і забери Ірку потихенько.

— Ну, я думаю, що Марія Іванівна не затримуватиме дітей.

— А що важить твоя Марія Іванівна її хотіння? — аж спинилась Лялька з обурення. — Та я, розумієш, я мусіла б їх ловити, але випадково довідалась про це раніше і прибігла вас попередити. А до своєї нової школи я й не піду. Нехай потім розслідують. Вже недовго їм виробляти своє божевілля.

Так вони йшли поспіхом далі, а в цей час Ірка, нічого не підозріваючи, сиділа на лавці і чекала на вчителя історії.

Але замість нього ввійшов новий директор і почав промову.

Промова була, як сотні інших, чуваних за цей час. Він говорив про те, що батьківщина в небезпеці, що ворог наступає на саме серце України — Київ, що треба напружити всі сили, щоб відігнати його.

Учні слухали його спокійно, з непорушними, штучно уважними обличчями.

— Мабуть, нова позика, — написала Валька Ірці. — А може якусь нову воєнну гру затівають...

Але Ірка не встигла ще їй відповісти, як директор раптом підніс голос і заговорив категорично і піднесено:

— І від вас вимагає батьківщина жертв. Ви вже досить дорослі, школа іsovетська влада досить зробили для вас, щоб тепер чекати від вас послуху й допомоги. Ви всі призовітесь в загони молоді для винищення танків. Танки — це головна зброя німців. Вони розбивають наші фронти і заважають правильному тактичному розгортанню доблесної червоної армії. Боротьба з танками — основне завдання всього советського населення. Ви повинні бути горді з того, що вже в молоді роки можете прикладти свої сили для захисту великого Советського Союзу і справи великого батька народів, товариша Сталіна.

Він трохи помовчав перед загальної настороженої тиші, а потім додав уже іншим, не піднесеним, а наказуючим тоном:

— Зараз з вас будуть сформовані маршові ешелони для відправки вглиб країни. Звідси ніхто не виходить. Хто вийде — однаково буде знайдений і з ганьбою приведений назад в ту саму частину, де товариші заклеймять його зневагою. Батьків буде оповіщено про місце й час вашого виїзду, і вони зможуть попрощатися з вами. Лекцій сьогодні не буде. Зберігайте спокій, якого від вас в праві сподіватись школа і батьківщина.

Він повернув до дверей і Ірка, що проводила його очима, ще навіть не дорозумівшись всього значення його слів, побачила в дверях маму.

— А вам чо здесь нужно, гражданка? — спитав її директор, спиняючись і вороже дивлячись на неї.

— Дозвольте представитися, — сказала мама, простиючи йому руку з милою усмішкою. — Артистка Бемська.

— Дуже приємно, — незgrabно і трохи розгублено сказав директор, — стискаючи їй руку. — Чого бажаєте?

— Моя дочка, Ірка, вчиться у вас. Он та, що найвища в класі, хоч наймолодша з усіх, — так само весело і недбало говорила мама, беручи його за лікоть і повертуючи до класи. — Я хочу просити, щоб ви відпустили її сьогодні. Я маю концерт в Домі Червоної Армії, треба ще підготовитися і нема кому акомпанювати. А концерт дуже відповідальний — буде все КВО, — мені б не хотілося оскандалитись.

Вона говорила недбало й легко, з певністю жінки, що не звикла до відмов та ще в такій дрібній справі. Але була бліда й коло уст виступив ціт.

Директор хвилину вагався, ніби вираховуючи щось в голові, потім уважно глянув на маму й усміхнувся.

— Нічого не можу вдіяти, громадянко Бемська. На превеликий жаль — нічого вам не можу порадити.

— А то ж чому? — спитала мама невинно. — Ірка вчиться добре, а один пропущений день не має значення, вона догонить. Можете довідатись в Марії Івановні — вона її давня опікунка класи. Ірка завжди була відмін-

ниця і ви нічим не рискуєте. Можете завтра спеціально перевірити, а я вже догляну, щоб вона вивчила лекцію.

— Ні! — рішуче замотав головою директор. — Не можу. Коли ви скажеťе сотрудникам КВО, що я не відпустив вашої дочки сьогодні, вони, імовірно, виправдають мене. Не можу.

Мама ображено надула губи.

— Дивно, адже ж я мати, можу ж і я мати претенсії до часу моєї дочки.

— А я — директор радянської школи і категорично заявляю, що забороняю вашій дочці виходити зі школи.

— Та що ж вона, арештована, чи що? — вирвалось у мами.

— Прошу не розводити при дітях непотрібних і вредних балачок, громадянко Бемська, — сказав директор значуще. — Будьте сознательні... І не мішайтесь у шкільні запорядки...

Він пішов далі, а мама, як левиця наскочила на Ірку, і прошепотіла:

— Зараз же викинь книжки крізь вікно, а сама непомітно виходь за мною...

Після цього мама вийшла з кляси і повільно пішла сходами вниз. Ірка, передавши мамине запорядження Вальці, тихенько підійшла до вікна і викинула свою і Вальчину течку.

Після того вони вдвох з невинними обличчями і з голосно гупаючими серцями побігли теж униз.

Та вихідні двері були замкнені, перед ними стояв дверник і не випускав нікого з учнів.

— Але ж це моя дочка, — переконувала його мама, непомітно соваючи йому гроші в руку. — У них вже скінчилися лекції...

— Нічого не можу зробити, громадянко, — заклопотано й сердито відповів дверник, старий знайомий і мамин і Ірчин дверник, якому Ірка нераз віддавала частину

своїх сніданків і в якого часом позичала гроші на соло- дощі. — І не просіть — не можу. Такий наказ „нікого з учнів не вищускати“.

— Господи, та що це у вас робиться? — вигукнула мама в розпушці — і, зрадівши, кинулась до Марії Іванівни, що саме показалася на сходах.

— Маріє Іванівно, голубочко, скажіть дверникovi, щоб випустив нас з Іркою. Тут якесь непорозуміння... вона повинна мені акомпаньютати... концерт в КВО, — белькотіла мама розгублено, розплачливо і благально дивлячись на Марію Іванівну.

Але завжди мила й привітна Марія Іванівна тепер не дивилася на маму, відскочила від неї, нервово і злякано махаючи на неї руками:

— Нічого не можу зробити — такий наказ. Нічого не можу зробити, — і побігла сходами назад, звідки прийшла.

— В чому справа? — визирнув з свого кабінету директор і, побачивши маму, ступив до неї крок. — Ви ще тут, громадянко Бемська? Я ж просив вас опустити школу. Відчини двері, — ківнув він дверникovi і посунув просто на маму. — Прошу.

Мама ступила крок до дверей, потім раптом схопила Ірку й хотіла проштовхнути її поперед себе. Але директор був, видно, спритний на такі речі. Він миттю відсмикув Ірку назад, вирвавши її з маминих рук, і став між нею й мамою:

— Спокійно, громадянко, давайте не будемо хвилюватись, — сказав він загрозливо. — Раджу вам негайно йти додому.

Потім повернувся до дівчат і скомандував:

— Негайно до кляси! Чуєте?

Дівчата повернулись і пішли нагору.

Ірка йшла мов нежива. Все мінялося так швидко, так дико й неймовірно виглядала вся ця історія, що вона не могла усвідомити собі всієї ваги випадку. Не вірила, що

Це робиться поважно. Як тó, іх замкнуть у школі і ви-
шлють кудись? На танки? Та вона в житті не бачила
танка зблизька. І як іх бити? І маму вигнали, просто га-
небно викинули зі школи. І що ж тепер? Навіть з мамою
не попрощається вона і поїде?

— Валько, що це робиться? — спитала вона, спи-
няючись на сходах. — То ми вже не повернемось додому?
Що це таке, Господи?

Валька рішуче струснула кучерями:

— Втечемо. Мусимо втекти. Що це ми, якісь соба-
чата, чи що? Отак загнали в будку, оці гицелі, і навіть
додому попрощатись не пустять?.. Ні, ми щось при-
думаємо.

Але придумати щось було важко. Спustивши голови,
ввійшли вони до класи, де іх зустрів сміхом новий учень,
Колька, що завжди наспіхався з усього і з усіх.

— Що, не пустили? — спитав він глузливо. — Ясно:
„Ах, попалась, птічка, стой, не уйдьош із сєті“, — про-
деклямував він, вихилюючись і вигинаючись перед дівча-
тами. — Доволі дурачков строїть — пожалуйте бріться.
Не хатіте лі таночки сбівати? Дуже просто: підійти до
танка, обілляти його бензиною з пляшки, запалити сір-
ник — і готово. Пропав німець безслідно.

— Але я справді — як то ми будемо нищити тан-
ки? — запікалася Ірка. — Я коло гармати й ходити
не вмію.

— Яка там гармата? Глупості. Говорю тобі — об-
лити бензиною і запалити сірником... Останній винахід
радянської техніки. Не віриш? От побачиш сама... І нія-
ких заводів не треба будувати — набери хлопців і дів-
чат — хай підпалюють. Тільки треба вперед з німцем до-
говоритися, щоб стояв спокійно і не стріляв, доки ви
не впораєтесь.

— Чому ж то „ви“? А ти що, не будеш? — спи-
тала Ірка.

— Нема дурних, — крутнувся той на нозі. — Мене
батько вже приписав на всякий випадок до ПВХО...

Мене звільнять. А не звільнять, то я все одно драпону, — нема дурних, — повторив він, поважніючи на саму думку, що батькові заходи йому не поможуть.

Всі інші дивились на нього, не сміючись, ані не заперечуючи. Були прибиті і не могли зібрати думок. Ірка бачила, що ніхто не може повірити в можливість їх відходу, як не вірилось і їй самій.

Вона підійшла до вікна і побачила на вулиці маму, що ходила взад і вперед перед школою, поглядаючи на вікна. Побачивши Ірку, вона спинилася і примусила себе байдоро усміхнутися. Але Ірка виразно бачила слози, що раптом заблісли в маминих очах.

— Пройди до кльозету, — раптом прошепотів хтось у неї за спиною.

Вона озирнулась. Стьопка стояв боком до неї і недбало колупав у зубах. Ірка подумала було, що їй вчудося, коли знову почула:

— Пройди до кльозету... хлопчачого... непомітно.

— Візьму Вальку, — ледве ворушачи губами, як на підказуванні, відповіла Ірка, запитливо дивлячись на Стьопку.

Той секунду подумав, потім промимрив згідливо:

— Так і думав... Валяйте удвох... але непомітно, по одинці...

Ірка пробралась до Вальки і прошепотіла їй на вухо Стьопчин наказ. Тоді повільно пішла до дверей, всім тілом почуваючи на собі погляди учнів, що ніби кололи її і кричали їй:

— Зрадниця. Зрадниця. Кідаєш товаришів. Зрадниця.

Борючись між протилежними почуттями Ірка повільно, щоб не привертати до себе увагу, пройшла вниз і дійшла до хлопчачого кльозету. Зазирнула туди. Було соромно заходити туди, ніби вона збиралася робити щось ганебне і сороміцьке. Але за нею вже чулися Вальчині кроки і вони разом зайшли туди.

В кльозеті нікого не було, тільки за дверима, що вели до окремих кабінок, чулося якесь шамотіння.

— Що тут робити? — спітала Валька, а Ірці стало так соромно, що раптом хтось із хлопців вийде з кабінки і застане їх тут, що вона вже метнулась до дверей, коли увійшов і Стьопка.

— Та чого ж ви тут стоїте? — засичав він сердито. — Щоб хтось застукає?

Він штовхнув їх до дверей останньої перед стінкою кабінки і тихо сказав:

— Борисе, відчини, це ми.

Двері відчинились, і Ірка побачила, що Борис знову вилазить на вікно і довбає там щось ножем.

— Швидше, поки нас не завважили, — підганяв Стьопка його пошепки, а Борис згори важко відповів басом:

— Готово. Можна лізти. Хто перший?

— Пусти першими дівчат, — по-лицарськи запорядився Стьопка — і підставив зігнуту спину. — Ну, катайте та швидше. Фізкультуру умієш?

— Умію, — сказала Ірка, стаючи йому на спину, а звідти спинаючись на підвіконня. — А звідси високо?

— Нижче, як до танка, — відповів Борис. — Стрибай, не думай.

Але Ірка не стрибнула. Під вікном зовні вона помітила гзимс, спустила туди ноги, почуваючи, як її підштовхує Валька, яку тимчасом теж висадили на вікно. Тримаючись за виступ підвіконня руками, Ірка поставила ноги на гзимс, обережно повернулася, переставляючи руки і вже тоді стрибнула вниз.

В ноги вдарило землею так сильно, що обізвалось аж у голові, але вона встягнула і швиденько відсунулась убік, щоб дати місце Вальці. Та стрибнула і впала, але в туж мить звелася на ноги і метнулась до воріт.

— Біжімо. Біжімо швидше, — в раптовім страху, майже закричала вона, тягнучи за собою Ірку.

Та фіртка була засунута здоровенним дрючком, що закривав і ворота, і дівчатам довелось зачекати, поки ви-стрибнули хлопці і вдвох відсунули важкий дрючок.

Вискочивши на вулицю, Ірка побачила маму, що стояла під вікном їхньої кляси.

— Мамо, — гукнула вона, почуваючи, що права нога їй раптом страшенно заболіла і стала важка. — Я тут, мамо.

Мама тихо ахнула і кинулась до Ірки.

— Втекла? Моя ти радість, моя розумничко. Тепер біжім.

— Підожди, я не можу, — затримала її Ірка. — Стъопко, ану, свисни по-своєму.

— На біса? — спитав Стъопко, спиняючись. — Щоб директор вийшов?

— Свисни, Стъопко, — попросила Ірка, — свисни, а сам тікай... Там же наші... треба сказати й ім...

Стъопко скривився і, видно, хотів вилаятись та потім знизав плечима, заклав у рот два пальці і свиснув пронизливо й різко, як тільки він один умів. Після того мотнув головою і пробурмотів:

— А тепер бувай, — і побіг здоганяти Бориса.

На його свист у вікні з'явилось кілька голів, і Ірка, прикладши руки до уст, роздільно й обережно гукнула:

— Кльозет... хлоп-ча-чий. Потихеньку.

Голови радісно закивали, а Ірка взяла маму підруку і сказала:

— А тепер, му, тікаймо. Тільки потихеньку, бо я, здається, скрутила собі ногу.

Та мама не слухала її і навіть не занепокоїлась її ногою. Притискаючи її руку до себе, вона говорила, як у гарячці:

— Тепер не бійся... Тепер вже не віддам. На вулиці зроблю скандал, буду дряпатись, кричати, вити, а не віддам... Вони скандалу побояться... А ми втечимо тимчасом...

І вона несвідомо прискорювала ходу, майже тягнучи за собою Ірку, що підскакувала за нею, спираючись на Вальку і намагаючись не ступати на праву ногу.

X.

Прийшовши додому, мама замкнула двері і не веліла Ірці рушатись з хати.

— І на дзвінки не виходь. Я сама відчинятиму, або Трихоновна. І то глядіть, Трихоновно, — раніш через ланцюжок подивітесь. Коли хтось не свій, незнайомий — ні за що не відчиняйте. Чуєте?

— Та чую, чую, — відповіла Трихоновна, але її перебив різкий довгий дзвінок.

— Дівчатка — марш до спальні, — закомандувала мама. — І в разі чого — через вікно й на двір.

— Ой, я вже не зможу в вікно, — відповіла Ірка. — В мене так нога болить, що я й до спальні навряд чи дійду.

Тільки тут мама звернула увагу на її ногу. Та була червона і розпухла.

Дзвінок задзеленчав вдруге.

— Спирайся на мене, я тебе відведу, — обняла мама Ірку за плечі, — Трихоновно, гляньте, хто там... Та говоріть подовше, поки я вийду... А до хати не пускайте.

Мама і Валька повели Ірку до спальні, де вона відразу присіла на ліжку, витягнувши хвору ногу на стілець.

— Ну, тепер хоч і прийдуть по мене, то не страшно: куди я піду з такою ногою, — засміялась вона, мимохітъ прислухаючись до голосів, що доносились з передпокою.

— Ой, та це ж мама, — раптом закричала Валька, вибігаючи із спальні.

Справді, за хвилину вона вже повернулася, тримаючи за руку свою маму, теж бліду, схвильовану і захекану.

— Ну, яка я щаслива, що вона у вас... Я думала, помру, заки добіжу... Добре, що я вирішила зайти по вас і удвох уже рятувати дівчаток. Як вам удалось їх вирвати?

— Та ніяк. Самі втекли, — махнула рукою мама і почала розповідати про свій страх і муки, що їх витерпіла, поки ходила попід школою.

— Ні, таки треба виїздити звідси, — рішуче сказала Вальчина мама. — Мене на окопи трохи не забрали. Ледве одбилася. Ну, як я можу під такий час кинути старого батька і Вальку, а сама іхати копати окопи... І що я там накопаю, на тих окопах?

Мама глянула на її маленьку, тендітну постать і мимоволі нервово розсміялась, уявивши, як то вона копатиме протитанкові окопи.

— Ага, вам смішно, а я трохи не плакала. Дякувати, що лікарі ще не всі збожеволіли... Дала мені одна знайома посвідку, то я якось одбилася... Ale звідси треба втікати. Тепер почнеться вже справжнє божевілля. Раз вони від дітей рятунку сподіваються, то виходить, повна невидержка. А тоді вони здуріють від злости. I вам раджу — втікайте кудись подалі...

— Та куди? — розвела мама руками. — У нас вся родина тут. I з чим? На це треба багато грошей, а в мене все пропало в ощадкасі. Не вистачає на життя.

— Тепер уже легше. Всі великі пани повтікали, тепер можна влаштуватись... Я з завтрішнього дня починаю бігати, шукати протекції до поїзду або пароплаву. Може, якось і всунусь. У мене та біда, що татко ні за що не хоче іхати. Вперся на тому, що хоче вмерти у своїй хаті, а не десь під тином, і ніяк його не переконаєш.

— Я теж так думала. Ale не про нас мова, треба хоч дітей рятувати, — роздумливо завважила мама. — Почну і я з завтрішнього дня ходити, може таки знайду когось, хто поможе.

XI.

Мама, справді, кинула всі справи і цілими днями десь бігала, від одної важкої особи до другої, і переносячи рекомендаційні записочки з проханням допомогти їй.

Ірка лежала, бо боліла нога. Було розтягнуто сухожилля.

Лежала тихо і ніби спокійно. Нічим не цікавилась і навіть з Олечкою не хотіла розмовляти.

Тільки тепер, коли все скінчилося, вона почула, скільки сил пішло у неї на цю втечу зі школи, і яким тяжким колесом перейхав цей випадок по її душі.

Їй було не те страшне, що її хотіли взяти на війну, але те, яким способом це робили. Вона не могла зрозуміти, як то школа, її рідна школа, де вона звикла почувати себе спокійно і певно, раптом вивернулася перед нею зворотною стороною і показала, що все те — тільки пастка і брехня. Всі ласкаві слова, привітність, добре ставлення — все те було неправдою. Вірніше, це було правдою до певного часу, коли цим людям раптом наказали припинити комедію. І вони припинили.

Марія Іванівна, і дверник, і директор — хоч би то був і старий директор — не сміли бути самими собою. Вже напевно Марія Іванівна не хотіла, щоб Ірку посилали з пляшкою бензини на танк... І вона напевно не вірила, що це корисно, розумно й потрібно... Ірка згадала, як Марія Іванівна хотіла вирватися від мами і втекти. Звичайно, що вона могла ще зробити? Раз їй наказали заманути дітей і тримати, доки не прийдуть салдати і не заберуть їх, то що їй лишалось робити? Мусіла заманювати дітей, тих дітей, яких батьки знали її вже кілька років і вірили їй... Але вона мусіла пильнувати, щоб батьки не викрали своїх дітей, пильнувати їх і ловити, коли б вони втікали...

І дверник замкнув двері і тримав руку на клямці, щоб вона, Ірка, не втекла. Він не був в'язничник, тільки дверник, але йому наказали зробитись в'язничником — і він ним зробився. Ніхто ніколи не сміє бути самим собою, тільки таким, яким у дану хвилину наказують бути: чесним чи грубіянином, добрим чи лютим, милосердним чи катом...

Ірка розуміла це. Вона розуміла, що не можна навіть винувати цих людей... Але вони були її гидкі. Не могла без приниження згадати ні Марію Іванівну, ні дверника,

ні навіть себе, як вона пішла за мамою потихеньку, не сказавши іншим, тільки Вальці.

Вона теж не була сама собою, тільки заляканою, підленькою, бридкою... І навіть мама... Хіба мама була сама собою, коли Петруся забрали, а вона пішла ввечері співати і, напевно, усміхалась і директорові, і диригентові, і всім, хто має владу над нею. О, так, сміялась, напевно, сміялась...

Отже люди не тому не сміють бути самі собою, що тепер війна, і все стало особливе, не схоже на звичайне. Ні, це вже такий порядок, щоб людина ніколи не сміла бути сама собою, а тільки такою, якою треба бути в даний час. Або плакати, або сміятися, або плескати — все за наказом згори, все за чужою волею.

Яка брехня. Ах, яка брехня. Ірка від хвилювання засовалась на ліжку, але нога заболіла, і їй довелось знову лягти непорушно.

Виходить, люди ввесь час брешуть. Не живуть, не роблять, як їм хочеться, не говорять, що їм хочеться, а тільки чуйно прислухаються, як їм наказують сьогодні думати, як поступати, що хвалити, кого лаяти, які вірші читати, які картини вішати в хаті. Все, все було під контролею, все робилося з наказу.

Але ні, справа була ще гірша. Навіть наказу виразного не було. Всі мусіли дослухатись якогось невидного камертону, знати, що він є, що він — єдине, що має право звучати, і водночас удавати, що його нема, що то вони з власної волі, з почуття, з переконання роблять те, що наказує цей камертон.

Камертон звучав невиразно, і тому люди були в вічному страху й непевності — чи вірно вони його зрозуміли, чи так вони мислять, ходять, говорять... І завжди знаходилися такі, що невірно розуміли — і то були злочинці. Їх карали... Мабуть і Петруся покарали за щось подібне... Недаром мама так і не зуміла нічого Ірці пояснити, за що його взяли.

Ах, тепер Ірка розуміє, чому в їх родині завжди сміялися. Поважно не можна було приймати такого життя.

Занадто принижувало признатись, що вони коряться небудьому камертонові — і вони сміялися. Але можна було боротись... На це не мали сили, або охоти, та й як боротись, коли ніхто нікому не вірити? І як вірити, коли людина сама не знає, якою вона стане за хвилину, що зробить, як поступить?... Або треба було вмерти... Це теж не так легко.

Ірка на хвилину спинилася в думках. А, може, справді, краще вмерти? Так, легше було б умерти, але то теж була б перемога тих других. Навіщо їм полегшувати роботу? Нехай убивають, коли хотять...

І от, усі вони — і Петрусь, і Жен'ка, і Лялька, і мама вирішили жити, вирішили, що таки треба жити. І жили. Але жити можна було тільки так, щоб не брати нічого наповажно. Тільки дивитись на все, як на дурну комедію — і сміятись...

Отак, як мама сміялась, коли ставили Отелло. На сцені Отелло душив Дездемону, і Ірка була вся захвачена жахом сцени, коли раптом почула, що мама в сусіднім кріслі аж труситься від тихого стримуваного сміху. Вона здивовано озирнулась тоді на маму, а та шепнула їй:

— Підборіддя знизу... бачиш? Облізло, видно, од поту... Бачиш, яке смугасте?

І тільки тоді Ірка побачила, що й справді в Отелло підборіддя смугасте і виділяється між чорною шиєю і чорним обличчям. І, мабуть, Дездемона помітила це і шепнула Отелло, бо далі цілу сцену він був ніби зв'язаний і не підводив голови догори.

І так у них у всьому житті. АРтисти говорять гарні слова, а навколо робиться паскудство і глядачі бачать усі незафарбовані, смугасті плями. Одні намагаються не дивитись і вдавати, що вони в захваті від гри; другі, загіпнотизовані словами, справді, не бачать тих смуг, а треті, що бачать і не хотять прикидатися — можуть тільки потихеньку сміятися.

Ірка так стомилася від усіх цих думок, що зраділа, коли мама прибігла радісна і вдоволена і з тріумфом оповістила:

— Є! П'ять перепусток на баржі, якими вивозитимуть якесь майно. Здається, бібліотеку... Правда, на баржах буде не так то приємно, але — що робити? Помучимося трохи, днів два або три, ну, нехай навіть і чотири...

— Але куди їхати, коли Дніпропетровськ уже взятий? — спітав похмуро Жен'ка, що не боронив мамі бігати, але й не дуже потурав.

— Їдуть вгору Десною до Остра, а звідти на Оршу, а там просто на Москву. Далі буде вже легше — заготовлено вагони...

— Та яка там Орша? Що ти? Туди не можна їхати, — заперечив Жен'ка.

— Ах, не говори... Знаю, що важно передістатися на лівий беріг і оминути Дніпропетровськ... Будем їхати, як повезуть, а не все тобі одно: чи через Оршу, чи через Гомель? Аби звідси, бо я другого такого дня, як тоді в школі, не переживу.

Жен'ка замовк, а мама взялася до пакування.

— Ірко, як твоя нога?

— Та вже легше, але до пристані, мабуть, не дійду.

— Нічого. Я знайшла шофера. Бере моє ліжко і люстро, а за те довезе нас і речі до пристані... Головне — набрати побільше їжі. Це всі кажуть... Дорогою нічого не купиш, бо селяни сердяться, що всі тікають, а їх не везуть, та ще й палять у них хліб і все, що є їсти...

— Як, зовсім віддати ліжко й люстро? — злякалася Ірка.

— Та яка ж різниця? Кинемо тут, то все одно хтось забере. На другий день заберуть, як тільки виїдемо... То хоч буде якась користь для нас.

В Ірки ворухнувся був жаль за речами, але була така втомлена своїми думками, так було їй однаково і байдуже все на світі, що вона тільки заплющила очі.

Світ був бридкий і поганий, і однаково, як у ньому жити — з ліжком чи без нього, з люстром чи на баржі.

На другий день справді під хату машина, шофер діловито оглянув меблі, виніс їх до двірника, щоб забрати пізніше по маминій записці. Потім помог Жен'ці виносити валізи і мішки. Трихоновна взяла Олечку на руки, а мама взяла Ірку під руку, вивела до вестибулю і, не озираючись, захряснула за собою двері.

— Не озирається, Ірусю, — шепнула вона. — Треба жити так, щоб назад не озиратися. Дивись уперед, і будь весела — от тобі і вся мудрість.

Але в маминих очах блищали слізинки, які повільно і нескоро скотились вниз по щоках. Трихоновна плакала цілком одверто, а Жен'ка сидів похмурий і блідий. Одна Ірка тільки не хвилювалась. Виїздila з хати, де пройшло все її дитинство, і не почувала ні страху, ні цікавості. Все було байдуже? Знала, що скрізь, куди вона не поїде, буде те саме. Ті самі люди, ті самі розмови і промови, та сама брехня.

XII.

Баржі були великі, чорні і незграбні. Стояли вони не на пристані, але аж у гавані. А шофер, хоч і покрутів головою, але великовідчесно довіз їх до гавані.

Розштовхуючи юрбу народу, що теж хотіла всіти на баржі, мама пройшла вперед і показала вартовому перепустки. Той довго й уважно переглядав їх, але, очевидно, перепустки були добрі і підписані важними людьми, бо зрештою він хитнув головою і сказав:

— Вивантажуйтесь.

Жен'ка, мама і Трихоновна почали носити речі, тимчасом як Ірка з Олечкою стерегли авта. Носили мовчки, почиваючи на собі зависні і недоброзичливі погляди тих, кого вартовий не пропустив.

— Така пролізе, — почула Ірка тихий злісний шептіт. — Ач, як перед штурманом розпадається.

Ірка глянула на баржу. Справді, мама, поклавши пакунок на палубу, щось весело говорила якомусь засмаленому чоловікові в матроській формі, але з золотими галунами на комірі. Ірка придивилась. Справді, в маминій манері говорити й усміхатися було щось нещире, роблене. Мама ніби запобігала, бажала сподобатись і уласкавити цього опецькуватого чоловічка, що вклонявся і розводив руками, нето одмовляючи, нето перепрошуючись. Ірці зробилося прикро й соромно за маму.

— Мама теж не може бути собою, — подумала вона. — Теж мусить усміхатися і запобігати... Кідає все своє, іде кудись світ-заочі, а ще мусить просити в когось ласки, щоб вивіз її... Та це ж обов'язок його і влади — вивезти людей, раз не можуть їх захистити...

Ірка придивилась до штурмана.

— Він теж не є собою. Йому, мабуть, найбільше хотілося б плюнути на всіх цих людей і піти кудись у кіно, або навпаки, хотілось би, може, крикнути на всіх цих боягузів, що втікають і погнати їх геть назад... Але він не сміє нічого робити, як хоче, не сміє навіть показати, чого він хотів би, якби мав право. Він мусить робити тільки так, як наказував камертон.

Камертон, очевидно, наказував піклуватись мамою, підписи, мабуть, були дуже важні, бо штурман, прочитавши перепустку, показав мамі на невеличкі каютки, що були побудовані поверх палуби, немов маленькі хатки.

Мама з Жен'кою понесли туди речі.

— Бачиш? Не казала я? Її в каюту, а нас у трюм, — почула Ірка сердите шипіння і разом хтось злісно штовхнув її в спину. То була та сама жінка з сусіднього авта.

— І чого б я стояла на дорозі. Тільки заваджає людям!

Ірка озирнулась. Невеличка жінка з ненавистю дивилася на неї і сунула з мішком навмисне так, щоб щераз зачепити Ірку.

Ірці стало одразу легше. Ця то вже була собою. Собою можна було бути тільки потайки, крадъкома, але ця все таки дозволяла собі таку розкіш, і Ірка почула до неї навіть симпатію. Але жінці не треба було Ірчиної симпатії. Навпаки, Ірчина посмішка тільки роздратувала її, і вона енергійно сплюнула в воду, тягнучи мішок по сходках.

Нарешті всі пакунки перетягли до каюти, і Ірка повела туди Олечку, сильно шкучильгаючи по східцях. Каютика була маленька, пизенька, з двома ліжками вгорі і двома внизу.

— Ірка і Трихоновна з Олечкою ляжуть унизу, а ми з тобою, Женічко, полізмо нагору. Вилізеш?

— Вилізу, — обізвався Женька. — Але чим ми будемо дихати?

— Нічого, одчинимо вікно. Під час руху піде свіже повітря — якось продихаємо. Хоч би іхати швидше. Вже коли одриватись — то одриватись — і гайда, — нервово сказала мама. — Ненавиджу від'їзи і довгі прощання.

— Та нема з ким і прощатись, — завважив Женька. — Тільки Лялька й лишилась з усіх нас.

— А Київ? — перепитала мама журно. — Тільки тепер я бачу, як я його люблю. Прокинутися б завтра й побачити якісь інші береги, нові, незнайомі, незнані... Плисти вперед і вперед, і не згадувати, що ти кинула.

— Е, — махнув рукою Женька, — романтичка. Ви з Петрусем усе були романтики... Через це він і загинув... Я йому ще коли радив виїхати в інше місце, бо тут він заважає. Так він теж почав: Київ, Україна... важко кидати рідне. А тепер побачить він те рідне...

— Ну, ти, практик, не бурчи, а краще розв'язуй постіль. Покладу спати Олечку й Ірку, тоді можемо філософувати хоч би й до півночі.

Як тільки постіль була готова, Ірка лягла, почуваючи, що нога розболілася дужче.

Лежати було добре, але дихати, справді, не було чим. В каютці тхнуло не то оселедцями, не то застояною водою, не то самогоном. Найшвидше — усім цим разом.

Ірка заплющила очі. Найбільше хотілося б їй заснути, але сон не приходив. Було нудно, тоскно і якось порожніє на душі. Справді, хоч би вже їхати швидше, чи що. Так лежала вона довго, не обзываючись на мамині запити і вдаючи, ніби спить, аж поки й справді не заснула.

Прокинулась серед ночі від якогось шуму й руху. На верхньому ліжку над нею щось заворушилось, і мамина голова перевісилась через бильця.

— Ірко, спиш? — спитала мама, — вже їдемо. Дай, Боже, в добрий час. Кудись нас та привезутъ.

Ірка прислухувалась до ритмічного постукування мотору на пароплаві, що тягнув баржу, і до тихого плюскоту води, що одпливала від баржі назад. На серці стало легше: добре їхати кудись у невідоме, і нічим не перейматись, тішитись кожним днем, вбирати в себе нове, що зустрілось сьогодні, а на завтра вже забути...

Ірка так замислилась, що навіть не помітила, як стукіт машини затих, а разом із ним спинився рух на баржі.

Але мама, очевидно, уважніше прислухалась до всього, бо знову завозилася на ліжку і тихенько спитала:

— Здається, ми вже спинилися? Правда, Ірусъ?... А ми їхали всього яких шість-сім хвилин.

Мама зачекала ще трохи, потім злізла й підійшла до дверей каютки.

— А чому це ми стали, гражданін? — спитала вона якусь постать, що несподівано зачорніла проти дверей.

— Раз сталі, значіт нада, — повчально відповіла постать і посунула далі в темінь.

— Не розберу пічого, — поскаржилась мама. — Все затемнено. Не можу собі уявити, куди могли так швидко приїхати...

Вона відчинила двері й виглянула знову.

— Здається мені, що ми десь недалеко бою. Он, і вогонь видно, коли набої розриваються... Куди вони нас завезли?...

— І охота тобі тривожитись, — обізвався Жен'ка, що, видно, теж не міг заснути. — Це, певно, не розриви, а постріли... Наші стріляють.

Він теж зліз і став у дверях.

— О, а це — набій розірвався. Видно, німці відповідають десь з-за Київських гір.

— Ох, Господи, — зідхнула мама. — Хоч би везли нас куди-небудь. Де ми стоймо і чого?...

Вони довго ще стояли біля дверей, вдихаючи нічну прохолоду і спостерігаючи вогні пострілів і розривів. Так довго, що Ірка вже не чула, як мама знову вилізла на своє ліжко.

Вранці перше, що побачила, було мамине обличчя, бліде і розгублене, ніби зів'яле за цю ніч.

— Де ми, му? — занепокоєно спитала вона.

— Та ще в Києві, — безнадійно відповіла мама.

— В Києві? А куди ж ми іхали вночі?

— Переїхали з одного берега на другий. Щось мають вантажити, машини, чи що... Простоїмо цілий день! Ти лежи, а я пошукаю, де б можна чаю зварити... Погано ми виїхали, не взяли ні примуса, ні дров... Зовсім по-дурному...

Поки мама варила чай, Олечка почала капризувати й вимагати молока.

— Дай молока. Узе дай Олі молока, — тягнула вона на одній ноті, не зважаючи на всі Ірчині і Трихоновині розважання.

— Ходім, пошукаємо коровку, — нарешті запропонувала Трихоновна і винесла її на палубу. Але її звідти долітав усе той самий хлипаючий, прохальний голосок:

— Узе дай Олі молока...

Через якийсь час вони вернулись у супроводі мами, яка переможно несла маленький закурений чайник.

— Насилу впросилась, щоб дозволили зварити, — пояснила вона, — люди варять тут на баржі — підмостили бляшку і розклали на ній вогнище. Але треба підкидати дров... Вони десь бочку порубали...

Вона розлила по пів горнятка чаю кожному і сіла годувати Олечку. Але чай тхнув димом, молока не було, смалєве горнятко пекло ротик, і мамі довелось довго розбиватись, доки таки умовила Олечку випити чай. Тоді мама сіла пити чай сама.

— Пхе, яке паскудство, — скривилася вона. — Недаром Олечка не хотіла пити. Але дурниці, треба звичати, може далі ще гірше буде... Казали, що о дванадцятій поїдемо.

Але о дванадцятій вони не поїхали, а мама з Трихоновою варили куліш на уламках якоїсь скрині, які таємничо, без пояснень про джерело приніс Жен'ка.

Олечка кулішу майже не йла. На палубу пускати не можна було, носити важко, а в каюті вона нудилась і вредувала.

— Чому то ми не йдемо? — ризикнула мама запитати високого матроса, що, очевидно, командував на баржі.

Той мовчки глянув на неї і здвигнув плечима.

— А як же ви поїдете, громадянко, коли буксира нема? — відповів він питанням, очевидно, дивуючись її жіночій глупоті.

— А де ж буксир? — злякалась мама.

— Буксир повіз інші баржі, які раніше мали чергу, — пояснив матрос і пішов далі.

Мама мовчки подивилася йому вслід, взяла від Трихоновни Олечку і почала робити їй ладки.

Але Олечка скривилася і затягla своє:

— Ўсти хоцу. Дай Олі їсти...

Мама дала їй хліба з маслом, яке тримала спеціально для неї, але та все виводила своє:

— Цаю... Дай Олі цаю...

Мама взяла її на руки і почала ходити, наспівуючи якусь пісню. Співала спочатку півлолосом, як на пробах, щоб тільки заспокоїти Олечку. Але потім забулась і заспівала на весь голос, сильно й виразно, ніби радіючи змозі вилити в звуках усе, що клекотіло в серці.

Ірка з ліжка побачила, як до дверей підійшов і слухав, не зважаючи на дощ, той самий високий матрос, а потім до нього підійшло ще кілька і стояли тихо, не рухаючись і не розмовляючи.

А мама ходила і співала, не зважаючи на них, не помічаючи, що заколисана хodoю і співом Олечка вже спить.

Співала пісню за піснею. Колискову і романси, арію з опери і народну пісню — усе, що тільки наверталось на пам'ять.

Коли кінчила, в каюті було майже темно. Трихоновна, що вже постелила ліжка, мовчки підійшла до неї і взяла Олечку. Ірка бачила, як постаті перед дверима ще якийсь час постояли, ніби вичікуючи, потім мовчки розійшлися.

А через кілька хвилин до дверей підійшов високий матрос і сказав, підбадьорливо:

— Може сьогодні прийде ще другий буксир, тоді й поїдемо. — І зараз же відійшов, ніби соромлячись своєї поблажливості до пасажирських страхів.

Але вони встигли повечеряти, лягти і ще довго надслухувати лежачи, поки таки справді почувся стукіт машини здалеку, потім м'який поштовх, біганина, рух на баржі, різкі вигуки команди, перемішані з лайкою. Нарешті баржу сіпнуло й вона рушила з місця.

Всі лежали мовчки, і навіть мама нічого не говорила, очевидно, надслушуючи.

Але вони їхали п'ять хвилин, десять, п'ятнадцять, і мама нарешті насмілилась вимовити:

— Ну, тепер, здається, ми таки справді йдемо.

Не встигла вона вимовити, як машина раптом замовкла і баржа спинилася.

— От, не в добрий час сказала, — прикро засміявша Женька. — І було б ще трохи помовчати.

— Я й сама це подумала, — цілком поважно відповіла мама. — Видно, я така нещаслива, і вам нещастя приношу.

— Ну, оце так сказала, — аж сів Женька з обурення. — Яке нещастя? Де? Кому? Чому саме ти?

— Ах, не знаю, — стиснула руки мама. — Тільки бачу, що нічого не вмію організувати, як слід. Було б мені раніш іхати, не чекати, не вірити... Он, Нінка виїхала, і тепер уже, мабуть, десь на місці. А я все резони розводила... Погублю дівчину.

— Не знати, — завважив Женька. — Писала тільки, що сидять у Харкові на площі і не знають, куди далі дінутися... Рано ти починаєш нерви витрачати... Ще тільки починається дорога...

Всі замовкли і лежали мовчки, удаючи один перед одним, що сплять.

На другий день перше Ірчине питання було:

— Де ми вже?

— Де? Біля Києва, звичайно. Стоїмо посеред річки проти ЦЕС'у і невідомо, як довго ще простоямо. Все чекаємо буксиру.

— А той, що нас сюди привіз?

— Той поїхав ще якісь баржі одвозити... А ми ще не навантажені до кінця... тому не відпускають...

Ірка спробувала трохи походити і з радістю побачила, що біль у нозі зменшився, і що вона може вже ступати на ногу. Але мама загнала її знову в ліжко, та по-правді, й не було чого іншого робити в тій каютці.

День тягнувся безконечно. Дощ пелющив по дашку каюти, буксир не йшов, Олечка пхикала і вимагала, щоб її несли гуляти. Мама сиділа з нею біля Ірки і намагалась розповідати щось веселе, а Женька лежав і наспистував. Одна Трихоновна щось копирсалась у речах, кудись виходила, якимсь чудом зварила картоплі, яку виміняла за

носові хусточки, і взагалі поводилася так, ніби вона все своє життя господарювала на баржі серед річки.

— Ах, Трихоновно, золото ви моє, — сказала мама, обчищаючи картоплю. — Тільки від вас і потіхи. Де ви того спокою набираєтесь?

— Е, що там я! — відповіла Трихоновна. — Як люди, так і я...

Шід вечір знову застугонала мапина, знову затупали по палубі матроси, знову сіпнула линва і баржа повільно посунула кудись.

Мама мовчала вперто, але це не допомогло: за кілька хвилин баржа знову стала. Мама вийшла на палубу і, вернувшись, пояснила:

— Пристали до берега коло ЦЕС'у. Будуть вантажити машини. Цей наш знайомий матрос каже, що будуть вантажити цілий вечір і завтрашній ранок... Одпливемо не раніш завтрашнього вечора... Я думаю збігати додому. Візьму картоплі, примус, соли, ще дещо. Тепер я вже знаю, що треба брати, коли евакуюється...

— Я піду з тобою, заявила Ірка.

— Куди? З твоєю ногою? Та ще в такий дощ? — заперечила мама, але Ірка твердо стояла на своєму:

— Або ти лишайся, або підемо вдвох. Я тебе саму не пущу... Все одно піду за тобою назирці — ще гірше буде...

Нарешті мама здалася і сказала невдоволено:

— Ну, ходім уже. Одягни пальто і плащ. Через тебе тільки спізнимось.

Вони вийшли. Дощ не лив уже потоками, а сіявся крізь хмари, як крізь велетенське сито. Протилежного берега не було видно, а Володимирська Гірка невиразно маячила проти них.

— Хочу піти додому ще дещо забрати, — звернулась мама до штурмана. — Встигнемо?

— Навіть можете й переночувати, — відповів той, — раніш завтрашнього вечора не одійдемо.

Мама звела Ірку по сходах, і вони пішли вгору східцями.

— Ой, як добре на землі після тої баржі, — раділа Ірка. — Тут і дощ якийсь веселіший...

Але мама не відзвалась. Вона вела Ірку під руку і ввесь час прискорювала ходу.

— Не спішися, мамулю, — просила Ірка. — Може, це востаннє йдемо по Києву.

— Боюся, — сказала мама. — Я тепер що не роблю, то всього боюся.

Вони дійшли додому, зустрічені цікавими поглядами мешканців, що сиділи в вестибюлі, стережучи будинок від диверсантів. Але мама ні з ким не починала розмови, а скоренько зайшла до своєї хати. Так само хапаючись спакувала потрібні речі в наплечник і знову вийшла.

— А може б ми й справді тут переночували, ніж мучитись у каюті? — запропонувала Ірка, але мама гнала її вперед.

— Ні вже, годі смикатись то сюди то туди. Вирішили їхати — то й треба сидіти на баржі всім укупі.

На щастя дощу вже не було, і навіть блідий місяць неясно виглядав крізь хмари. Йти було неприємно, навіть страшно, бо на вулицях майже нікого не було... Постріли гармат і розриви набоїв було чути виразніше, а далеко за Києвом небо жовтіло від заграви.

Вони зійшли сходами вниз, перейшли вулицю і вийшли до берега. Та баржі не було.

— Господи, що це? — скрікнула мама, озираючись навколо.

Але баржі таки не було й нікому було відповісти, бо поблизу теж нікого не було.

— Та де ж вони? Що це? — шепотіла мама розгублено.

— Може знову випливли на середину річки? — висловила здогад Ірка.

Але на річці нічого не було видно. Тільки поблизу неясно виблискувало в воді жовтаве світло місяця. Дніпро

котився повз них, похмурій і непривітний, як непривітній ворожі були вся темінь і порожнеча навколо них.

— Тут не можна стояти, — здригнулась мама. — Тут нас ограбують і вб'ють, і ніхто не почусє... Ходімо на ЦЕС, може там щось знають...

Вони навпомацьки, штигулькаючи і спотикаючись рушили до будинку, що чорнів над берегом. Довго шукали входу, шарячи руками по стіні, поки хтось підозріло не гукнув на них:

— А хто там ходить? Чого треба?

Голос був непривітний, але мама зраділа, що нарешті чує когось живого.

— А де баржа, що тут стояла? — заговорила вона, звертаючись у напрямі, звідкичувся голос. — Ми з тої баржі. Ходили додому взяти ще деякі речі, а тепер не можемо знайти баржі.

Просто проти них раптом блиснуло світло в розчинені двері, перед якими вони, виявилося, стояли, — той самий голос наказав:

— Заходьте, та швидше. А то знову буде скандал, що погано затемнюю... Це тепер не жарти.

Мама з Іркою швиденько ввійшли до невеличкої кімнати, заставленої великими дерев'яними скринями і пачками.

— То ви баржі шукаєте? — спитав їх невеличкий опецькуватий чоловік, як видно, вартовий виробні, присвічуючи ліхтарем. — Дарма ви її шукаєте — її вже нема.

— Зовсім нема? — заломила мама руки.

— Зовсім поїхали.

— Але ж мусіли пакуватися цілий вечір і ще й завтра.

— Мусіли, мусіли, — захитав головою вартовий. — Оце все мали забрати — обвів він ліхтарем скрині і пачки, що стояли навколо. — А потім знялися й поїхали. Отак у нас робиться. А ви вже повантажилися?

— Та вже ж. Два дні ідемо.

— Звідки? — не розумів вартовий.

— Та від КРЕС'у до ЦЕС'у два дні їдемо... Боже мій, що тепер робити... Там же брат лишився, і дитина, і речі... Все, що краще з собою взяла і повантажила...

Мама стояла, спустивши руки, остаточно розгубившись, не находячи думок. Але вартовий уважав, що вже досить витратив часу на розмови.

— А що вам отут стояти? Кватирю маєте — то йдіть додому! — і він на підсилення своїх слів посунув на маму Йрку.

— Ходім, Ірусь, — тихо сказала мама і мовчкі вийшла.

Вони знову побралися сходами вгору, обережно мацаючи приступки і намагаючись не тупати черевиками, щоб не привернути на себе чиєсь уваги. В цій ворожій, злій, причасній ночі один порятунок був — не наразитись на людину.

На Хрестатику було ще чимало людей і мама трохи сповільнила ходу, бережучи Ірчину ногу. Пішоходів було мало, але авта одне за одним котили в напрямку до Дарницького мосту.

— Погано, Ірусь, — шепнула мама, — все за Дніпро котиться.

Але Ірці було вже однаково. Вона тільки з радістю почувала на своїй руці мамину руку і думала, якби то швидше дістались додому. Вона приплющувала очі, і тоді їй здавалось, що якась пелена затягає той куточек мозку, де тіснилися думки про Олечку, про Жен'ку, про їхню розлуку і самостійність її і мами.

Додому вони добилися так пізно, що вхідні двері були замкнені і дижурні довго не хотіли пускати їх. Нарешті по довгих опитуваннях двері відчинилися і мама з Іркою побачили трохи не всіх мешканців будинку, що згурмились у вестибюлі.

— Що сталося? — спитала мама. — Чого це всі тут?

— Якісь бандити хотіли вдертись, зараз як ви вийшли. Ми тепер виставили по одному з кожної кімнати. А ви чого вернулися?

Мама коротко розповіла свої пригоди, і вони нарешті ввійшли до своєї хати.

Мама засвітила світло. Все виглядало перевернуто й обідрано, неначе чуже.

— Кімнати вже одвикили від нас, — завважила мама поважно. — Але добре, що вони є... Отак, лишилися ми з тобою вдвох, як і були... Бідна моя Олюня, чи побачу ще її?... І хто знає, чия доля краща — наша чи їх?...

— Нам краще вже тим, що не мусимо чекати на тій баржі, де там вона тепер стойть, — сказала Ірка. — Але подумай, мамуль, що б то було, якби я лишилась була, я ти пішла сама?... Навіть думати про це не можу.

Вона притулилась до мами, і почуття певності й затишку огорнуло її.

— Де б не бути, аби вдвох, правда, му? — спітала вона.

— Аби вдвох з тобою, доцю, — відповіла мама, пригортуючи її до себе.

XIII.

Знову потяглися дні майже без усякого змісту. Мама цілими днями бігала, розшукуючи провіянти, а Ірка гостів сподарила дома, бо мама боялась пускати її на вулицю.

Життя зосередилося у вистибулі, де люди сиділи тепер цілими родинами, ловлячи новини, що заносилися з вулиці.

Ірка довідалась, що за ті три дні, які вони пробули на баржі, німці наскочили на Голосіївський ліс, і вже були прорвалися у Київ через Деміївку, але міліція відігнала їх.

— Горів Сільгосп. Інститут, — робили великі очі дівчата. — Чути було не те, що гармати, а вже й кулепрети... Страшно було, ой і страшно як.

Але Ірці вже було байдуже все.

Стався землетрус. Лаштунки веселого театру, де пройшло її дитинство, летіли в уламках на всі сторони, декорації розсипалися порохом і шматками брудного полотна. Артисти метушились ще серед публіки, і видно було їх грим, що дико й неприродно виглядав при денному свіtlі. Вони ще декламували щось, вимахуючи картонними мечами, але майже ніхто не слухав їх. Нічого не було певного, жодні слова не викликали якихось почувань. Була тільки нудьга і втома від необхідності слухати ці слова.

Лишє мама лишилась тою самою, єдиною, на кого можна було покластися. Ірці сумно було без мами, і вона напружено прислухувалась, коли вже продзвенить дзвоник, і мама вернеться до хати з безконечних походеньок.

А в мамі щодня була якась пригода.

— Я тобі кажу, Ірко, що тепер треба учитись жити. Все перевернулось догори ногами, як після революції... Але тоді це йшло поступово, і різниця не була така разюча... Ось, сьогодні я принесла тіста.

— Тістечок?

— Ні, справжнього тіста. Для хліба. Пекарня замісила тісто, а потім усі розбіглися. Вже й не знаю, чому саме. Все стойть отвором, люди заходять і беруть муку. І я взяла. Потім люди почали рвати тісто, що було на столі. І я нарвала. Тепер вся мудрість — робити так, як люди.

В другий раз мама вернулась розпатлана і збуджена.

— Ну, Ірко, я сьогодні вже грабувала, — заявила вона переможно, кладучи на стіл кошик, з якого поспалися бісквіти.

— І що ти, мамо, кажеш?

— Правда, правда. Це дуже просто — лізеш у машину і грабуєш, — відповіла мама, тихенько сміючись.

— Але як же ти, все таки, грабувала? — спитала Ірка, заражуючись мамінним настроєм, отою нестриманою сіаволею, що звучала в її голосі.

— Та так. Я ходила по крамницях — ніде нічого вже немає. Коли дивлюсь, стойть авто, і в ньому такі апетитні скриньки. І так вони в очі всі кидаються, що навколо народу назбиралось. На авті сидить красноармієць з рушницею, тому народ стойть тихенько, тільки уважно дивиться. І все присовується ближче і ближче. І мовчить. Сунеться і мовчить... Далі красноармієць почав непокоїтись. То сидів спокійно, сонно навіть, а то став і на всі боки роздивляється. А на другому боці теж народ стойти, ті, що обережніші. Ну, я до них пристала і дивлюсь. Один робітник і питає: „А що там, у тих скриньках?“ А червоноармієць, дурний, і сказав: „Бісквіти“. Ну, тут усі одразу і ступили ще крок уперед. Але мовчать. Тільки той самий робітник і каже: „Кинув би ти нам одну скриньку — бачиш, що народ стойть“.

— А ви не стійте, — резонно відповідає червоноармієць. — Тут вам не крамниця. Це казъонні бісквіти.

— А ми ж чиї? — так само резонно відповідає робітник. — Ми теж казъонні... Що з ними будеш робити?

— А тобі що? Це не наше діло. Скажуть у річку викинути — то й викинем.

Народ так, знаєш, тихенько охнув і ще на крок наблизився. А тимчасом хлопчаки вилізли ззаду на авто й відсунули борт. Скрині були навантажені погано й поспались на землю. Ах, тут як посунуть люди — і наші, з другого боку теж — і гайда збирати. Я теж збираю та в торбу. А червоноармієць розгубився і скочив на землю бісквіти рятувати. Тут йому хтось підставив ногу, він і впав. А вже інші й спереду на авто вилізли і кидають скрині просто на землю. Цілий дощ з бісквітів... Червоноармієць підвівся з землі, скинув рушницю і вистрілив — перший раз в повітря, як наказано. Ну, ми тікати. А хтось його кулаком по голові, він і впав. Люди знову вернулися збирати бісквіти, але я вже мала повну торбу, то й пішла додому... Отаке тепер робиться. Наступного разу я вже, мабуть, замки збивати буду.

— А якби він тебе поцілив? — спітала Ірка.

— Е, чого б там він поцілив, — недбало сказала мама. — А так ми маємо бісквіти — і замість цукру і замість хліба — зовсім годяться.

— Ти, мамо, не жартуй. Як тебе не буде, я собі нагрію ванну, сяду в теплу воду і переріжу собі жили. Так і знай. Я без тебе сама жити не буду.

— О, що за дурниці? Це ти „Камо грядеші“ напічталася?

— Не „Камо грядеші“, а так і зроблю. Щоб ти мені більше не грабувала, — повчальним тоном вичитувала Ірка мамі.

— Та ти мене не вичитуй. Я ж не чуже грабую, а своє!

— Чому своє?

— Ну, а ще піонерка. Все в СРСР належить народові: я — частинка того народу, значить, все належить мені. І бісквіти казъонні, і ми казъонні, — засміялась вона.

— Ти в мене зовсім зіпсувалась, мамо, — сказала Ірка, — іншим разом я тебе не пущу.

Але мама щоранку одягала свій старенький светер, що була вже покинула в хаті, обв'язувала хустку, набирала асортимент різного начиння і торб і весело підморгнувши Ірці, ішла „назустріч долі“, як вона це називала.

Доля буvalа різна. То приносила відро свіжо наквашеної капусти, яку інтенданство хотіло облити нафтою, а люди одбили, то якийсь завмаг таки встигав облити нафтою цукор, і тоді мама з Іркою старанно розкладали цукор на підвіконню, щоб запах видихався, то знову мама приносила додому сушену рибу, жовту, скоцюблену і зітлілу, що, видно, довгі роки лежала десь на складі.

А вечорами ввесь дім збиралася в вестибюлі і сиділи майже до півночі.

18. вересня мама прийшла додому незвичайно схильована і без продуктів.

— Ну, Ірко, цього разу наші вже напевно відступають, — сказала вона. — Ідуть і йдуть... Гармати, повзи,

машини — усе разом. І все за Дніпро. Через Хрещатик і перейти не можна... Це вже кінець. Ідуть і кидають нас... Страшнувато жити на світі, моя доню, не в щасливу годину я тебе родила.

Ірка вийшла разом з мамою аж до Хрещатика. Справді, на всю ширину вулиці йшла червона армія. Йшла повільно і ніби спокійно. Та не було чіткості й порядку. То проходила вільним кроком купка піхоти, то їхали, розвалившись на возах, запасні частини, на яких і уніформа сиділа ще по-селянському... Далі проїхало кілька гармат з незакритими дулами... Знову купка піхоти... Невеличкий загін козаків, що спокійно курили, похитуючись у сідлах. Ще купка піхоти. Кілька авт, накритих брезентом. Ранені брели пішки здовж пішоходу і просились на вози... Знову піхота.

Люди спинялися на пішоходах. Вони стояли і дивились на армію, армія так само мовчки проходила повз них.

Ірка з мамою так само мовчки простояли на пішоході та, не дочекавшись кінця відступу, пішли додому.

— Оце так відступає армія, — говорила Ірка вражено. — Я думала, що всі біжать, кидають зброю, тікають. А вони йдуть собі спокійно, ніби й не на війні.

— Е, в житті все простіше, ніж у книжках, — відповіла мама. — Та це вже кінець... Але, дивись, Ірко, вже люди речі розтягають.

Справді, ім назустріч і по всіх поперечних вулицях ішли люди і всі щось несли: килими, годинники, писальні прибори. Одна несла навіть повний кошик книжок у гарних палітурках.

— Це, мабуть, медсантруд розносять, — сказала мама. — Гарний був клуб. Любила я в ньому співати... Але погано, що люди так осміліли... виходить, всі почують, що наближається кінець... О, дивись, уже й прaporи тягнуть.

Дві жінки, перегнувшись, пронесли два величезні шовкові червоні прапори з золотими китицями й позументом.

— Пофарбують і пошиють сукні, — пояснила мама, усміхаючись.

— Ах, чом же вони тих прапорів не спалили? — запитала Ірка.

Її почуття плутались. З одного боку злорадість огортала її: „Ага, — думалось їй, — ви все брехали, обдурили нас, нахвалиялись і все вимагали од нас помочі, а самі й захиститись не зуміли, то нехай тепер ваші ж найвірніші піддані крадуть у вас прапори на сукні“.

А з другого боку було ій трохи боляче. Це ж перед цим прапором проголошувала вона піонерську присягу, під ним ходила на маніфестаціях... І ці жінки, мабуть, теж... оці технічки, чи прибиральніці, оцей пролетаріят, що все плескав у долоні, коли чув ім'я Сталіна... І ніхто не соромить їх, навпаки, всі дивляться на них співчутливо і з заздрістю.

— Ех, мамо, ми з тобою непридатні до життя в соцістському союзі, — сказала вона. — Надто в нас багато совісти.

— Так, боюсь, що я дуже старомодно тебе виховала... А хотіла, щоб ти була передова з передових... щоб хоч тебе не тягали по тюрмах... Але не змогла виховати тебе вовком з вовчими зубами... Не знаю, чи не докориш ти коли мене за це...

— А невже б ти хотіла, щоб я отак-о тягla прапори на суконку? — засміялась Ірка. — Яка я є, така є. І не хочу мінятись, — заявила вона задиркувато, перекидаючи косу через плече.

Вони завернули до свого дому. На пішоходах стояли майже всі мешканці й уважно придивлялися до тих, що розтягали речі. Потім потиху почали розлазитись у всі боки, несучи під пахвами торби й мішки. Розгорілася жадоба й зависть. Люди збагнули, що влади нема і спішлися використати несподівану свободу. З Хрещатика долітав глухий гуркіт, очевидно, проходили танки, але тут ніхто не звертав на те уваги. Кожен спішив захопити

хоч клапоть із тих багатств, які бачив тільки по святах, коли їх виставляли йому на втіху і на зависть.

Перед дверима мешкання Ірка і мама застали Ляльку.

— Прийшла до вас. Не всілі сама сидіти тепер. А бачили, що на Хрещатику робиться?

— Тільки що вертаємось звідти, — відповіла мама, відкриваючи двері. — А люди розтягають установи.

— І то не ми — контрреволюційна інтелігенція, — засміялась Лялька, — а їхні найвірніші слуги — пролетаріят. Усі ремісники, робітники, технічки... Як виховали — так і мають.

— Так, — втомлено сказала мама. — Здається, тільки ця інтелігенція і думає в цю хвилину про совєтську владу, розуміє, що починається якийсь новий період... Хто зна, що буде попереду. Я од німців добра не жду... Але ти лишайся ночувати — не так сумно буде. А то Ірка спить, як убита, а я бігаю сама, як квочка, особливо під час нальоту.

— Але дивись, як усе затихло, — дивувалась Лялька. — Ні пострілу, ні гуркоту??? Все тихо і спокійно... А вони відступають...

Правда, ніч пройшла спокійно. А на ранок нова сенсація струснула цілим домом: розбирають Універмаг.

Розбирають той самий Універмаг, перед яким і в якому люди звикли простоювати цілими годинами, а як по черевики, то й цілими ночами. І то для того, щоб купити те, що трапиться, що ще лишиться на їхню долю. І от тепер всі ті багатства лежать перед ними і чекають на них.

Все кинулось до Універмагу. За якусь годину-две Ірка вже побачила, як її подруги вертаються додому, обвішані стрічками і кольоровими тасьмами.

— Паскудне створіннячко — ця людина, — сказала Лялька, дивлячись у вікно.

Мама, що лежала на канапі, раптом підвелається, підійшла до роялю і відкрила його. Присіла і, подумавши, почала підбирати мелодію. Лялька стрепенулась і гля-

нула на неї. Мама грала далі, все певніше, і раптом за- співала сильно, на ввесь голос:

„Не пора, не пора, не пора...“

Лялька, мов загіпнотизована, ступила до рояля, не відводячи очей від мами, і підхопила пісню.

Скінчивши, мама з шумом закрила рояль і засмія- лась.

— Ну, кожен краде по-своєму. Вони тягнуть стрічки, а я хоч раз таки заспівала цю пісню на ввесь голос... Давно вже я її не співала... Років з двадцять... Остан- ній раз співали з Петруsem в Голосіїві...

— А що це за пісня? — спитала Ірка.

— Українська революційна пісня, доню. Завжди за- боронена: за царя, за поляків, за більшовиків... А тепер я таки вибрала собі хвилину без всякої влади.

Вона говорила тихо, роздумливо, як то буває в хаті по похороні. А вулицею бігли люди все швидше й швид-ше, тягли все більше й більше, а якийсь гурт, видно, ро- дина, з тріумфом прокотила на коліщатах піяніно.

Раптом продзвінів дзвоник, і всі здригнулися від несподіванки.

То був Антін Іванович. Ширококрисий капелюх по- старому був загонисто збитий набакір, убрання вичи- щене і випрасоване, в петличці квітка. Він галантно скилився над маминою рукою.

— Ну, моя дорога примадонно, вітаю вас — німці вже в Києві.

— Уже? — вжахнулась мама, притискаючи руки до грудей.

— Так, уже. Бачив їх сам. Ішли з Житомирського шосе... А ви що, не радієте?

— Ні, — покрутила головою мама. — Боюся я, Ан- тоне Івановичу, страшно.

— Та що страшно? Що може бути тепер страшніше? Страшне вже скінчилося, — гаряче заговорив Антін Іва- нович.

— І ті злі, і ці погані, — сказала мама. — Чого нам од них ждати?

— Е, це вже пропаганда, — сказав Антін Іванович. — Я за двадцять п'ять років тільки тоді правду й читав, як вони в газеті смертний вирок оголошували — о, це вони не брехали... Так і про Німеччину, напевно все брехня про той терор і звірства...

— А ви не думаете, Антоне Івановичу, що десь у Німеччині ще заховався комуніст, справжній комуніст, ідейний... Читає, що німці пишуть про нас, про наш терор і насилиство, і теж думає: „Е, це все пропаганда. Цього не може бути“, — передразнила його мама.

Антін Іванович образився.

— О, у цьому й причина нашої гибелі — не знаємо, чого хочемо. То вам за советами жаль?

— За советами мені не жаль, але й цим не вірю, — сказала мама переконано. — Бачила їх у 18-му році... Тупі, бездушні, захланні...

— В такому разі перепрошую, що перешкодив, — розкланявся Антін Іванович, і вийшов, ображено підбравши губи.

— Образився старий, — сказала мама. — Ну, й нехай. Не хочу я виявляти радість, коли її не маю. При наймні маю передишку, коли можу бути собою — і буду. От, не рада німцям — і все, — метнула вона вперто головою.

Ірка не розуміла, як мама й Антін Іванович можуть щось говорити, чимсь цікавитись. Що мало значення в цю хвилину, коли до їхнього міста ввійшли німці? Чому люди не біжать кудись, не кричат, не плачуть? Німці в Києві. Повні господарі і можновладці... Та цьому не можна повірити...

— Мамо, ходім, подивимось. Може неправда? — попросила вона.

— Але, Ірко, не хвилюйся так, — сказала мама, бачучи, що вона вся тримтить і зблідла. — Зараз підемо.

— Ходім. Ходім. Я мушу це бачити, — повторювала Ірка, уперто і ніби злісно, тягнучи маму.

Вона майже вибігла з хати, а Лялька з мамою поспішли за нею. Вийшовши, Ірка здригнулась і спинилася. Люди так само бігли в різних напрямах і тягли речі. Обличчя були по-старому заклопотані, радісні або захланні. Але нічого особливого, ніякого нового виразу, що свідчив би про те, що ворог уже в їхньому місті, не було на тих обличчях. Ірка трохи заспокоїлась. Не можуть ж люди тягнути додому гітари і скриньки для радіо, коли в Київ увійшли німці. Антін Іванович помислився.

Але вона не стишувала ходи і майже бігцем поспішала до Хрещатика. Що близче до Хрещатика, то на товні густішав і густішав. До Хрещатика всі бігли впророжні, а верталися навантажені.

Коли збігла по Фундукліївській до Хрещатика, Ірка раптом спинилася.

Хрещатиком ішли німці.

Не йшли, а їхали. Їхали на роверах, тихо, безшумно, спокійно, дотримуючи рівної віддалі ряд від ряду. Сірі, однакові, молоді. За ними проїхали машини, великі машини, теж однакові, теж на рівних віддалях, теж повні сірих шинель і молодих облич.

Їхали безшумно, упевнено і невблаганно.

Ірка тихо схилилась мамі на плече і гірко, безнадійно заплакала.

— Чого ви плачете? — раптом кинувся до неї якийсь незнайомий, розкуйовджений, збуджений до глибини чоловік. — Чого ви плачете? Кого вам жаль? Дикунів? Хамів? Хабарників? Розстрільників? Цих вам жаль?!

— Що ви хочете від дівчини, — заступилась мама, притискаючи Ірчину голову до свого плеча. — Звичайно плаче. Бо страшно. Вороже, чуже військо в нашому місті, кожному стане страшно.

— Кожному? Ні, не кожному. Он, гляньте — їхні вірні поспільні, їхня опора, гегемони наші — вони не

плачуть. І не думають. Крадуть собі і не оглядаються...
Більше його нічого не навчили. То ви за цим плачете? —
звернувся він знову до Ірки.

Та глянула. Справді, натовп біля Універмагу не зменшувався, і рух не припинявся. Люди влазили у дірку в дверях, вилазили відтіля, тягнучи речі, штовхались, падали, підводились і лізли знову. Як на карнавалі, всі були обвішані стрічками, речами, пуделками, музичними інструментами.

Всі були зайняті собою і речами, ніхто навіть не зазирнувся на німців.

А німці сунули і сунули безконечними колонами, скоряючись своїм законам, не дивлячись ні на тих, що стояли на пішоходах, ні на тих, що вилазили з Універмагу.

І знову, як після Петrusевого арешту, в ній постало почуття, що вони з мамою нічогісінько на світі не значать і не важать. От, маленькі мурашки, що їх не охороняє ніякий закон, жодне право. Нема ні заступи, ні оборони. Ті взяли і загнали кудись Петруся. Ці можуть взяти її з мамою і теж загнати, куди їм захочеться...

Що може їх спинити? Хто може їм заборонити? Ніхто. Ніхто не спинив тих, ніхто не спинить і цих. Нема правди. Нема права. Нема закону... Тільки сила. Механічна сила цих машин, роверів, рушниць, кулеметів... І Петруся погнала кудись у невідоме теж тільки сила рушниць і кулеметів.

Вона конвульсивно вчепилася в мамину руку.

— Мамо, мені страшно. Страшно мені, — в розпачі майже скрикнула вона.

Мама обняла її, притиснула до себе і мовчала.

Ірка плакала.

Кінець

НАВЕРНЕННЯ

I.

Оксана непорушно сидить на столі і дивиться просто себе. Вона залишилась у хаті зовсім сама і, не зважаючи на білий день, їй трохи страшно. Здається, що там, у сусідніх кімнатах, рухаються якісь привиди, змовляються між собою духи і щохвилини заглядають до кімнати у неї за плечима. По спині пробігає холодок, голосно гуває серце. Вона зщулюється у маленьку грудочку і не має відваги обернутися. Знає добре, що це дурниці, що там нікого нема, а все ж боїться.

Та довго так висидіти не може. Обережно, щоб не озирнувшись, злазить зі стола й відчиняє шафу, що стоїть зараз біля стіни і виймає „Кобзаря“. Знає його вже майже напам'ять, та все таки читає й читає щодня.

— Гамаліє, серце мліє, — говорить вона ці улюблені слова, і їй стає веселіше та якось не так страшно.

Знаходить „Розриту могилу“, яку теж дуже любить, і починає співати. Співає на власний мотив, щоразу все новий, зовсім неподібний до попереднього, але вона співає для себе і навіть не прислухується до мелодії. Взагалі з усіх Шевченкових творів нема ні одного, якого б Оксана не проспівала хоч кількома наворотами.

Страх минув. Ніби вигнала всіх духовів своїми піснями. Сміливо озирається навкруги і відкриває знайому 117-ту сторінку. На хвилинку зажмурюється і тоді:

— Гамаліє, серце мліє, — захоплено вимовляє вона. I, дивлячись поверх книжки, деклямує далі.

Це гасло її гурту, усіх іхніх ігор, усіх перемог і змов. Чи грали вони у розбійників і лідців, — обидві сторони при перемозі вигукували тільки це гасло. Чи були вони індійці і біололиці люди — і ці й ті, кидаючись до бою, кричали з одинаковим захватом:

— Гамаліє, серце мліє! — і кидались один на одного. В садку і на горищі, в льоху і на маленькій гірці перед двору, — скрізь шугали вони, як зграйка горобців, і скрізь лунало це їх гасло.

І з ним пішли вони й до школи, до української школи. І цим гаслом підтримували один одного ввесь перший рік — у третій класі, куди батьки мусіли їх віддати, бо вже не можна було далі відтягати з навчанням у школі. І нераз, стоячи під стінкою і прислухуючись до галасливової юрби школярів, де не чути було жодних вигуків, крім „дайош“, „грубо“, „в присипочку“, чула Оксана раптом тихий шепіт: „Гамаліє, серце мліє“ і, обернувшись, бачила Василя або Бориса або Жен'ку, що по-змовницьки підморгував їй, — і їй ставало легше.

Бо перший рік був важкий, і вона йшла до школи, як на каторгу, знаючи, що крім глуму і зневаги вона нічого там не зустріне.

Так проминув перший рік, проминули, як хвилина, веселі й радісні вакації, і знову треба було йти до школи.

II.

Перший день по літніх вакаціях. Школярі, що ціле літо не бачили один одного, шумлять, круться на всі боки, розповідають, як провели літо.

— Мокроступ ідіот, мокроступ ідіот, — кричить раптом хтось, і ціла класа вороже повертається до дверей.

Оксана, що почула цей вигук, входить до класи, спустивши очі, але високо тримаючи голову. Вона знає, що „мокроступ“ може відноситись тільки до неї, бо вона

говорить завжди лише по-українськи. Вся кляса сміялася з неї за це, дражнила її і глузувала і, нарешті, по довгих нарадах, наділила її цим епітетом.

Оксані боляче. Після довгої перерви, по якій всі так радісно вітаються, з нею ніхто не привітався і ніхто до неї не обзывається. Хіба що за плечима кине хтось репліку, але обережно і тихенько, бо всі знають, що Оксана жартів не любить і не одного вже добре натовкла.

Та вона не даром уперта.

— Ну й нехай, — говорить вона собі. — Ну й нехай. А мені вони всі непотрібні.

І спокійно звертається до сусіда по лавці:

— Посунься, будь ласка, ти сидиш на моєму місці.

Той мовчки одсувається, не говорячи до неї ні слова.

Раніше Василь і Жен'ка були з нею в одній клясі, з ними завжди говорила, як уміла, і вони відповідали їй так само. Але тепер їх тут нема. Їх переведено до іншої, паралельної кляси, і вона залишилась сама-самісінька. Хочеться плакати, але сумний настрій перериває дзвінок у коридорі.

Перша лекція — російська мова. Її чекала Оксана зі страхом ціле літо. Бо на цих лекціях вона мусітиме говорити цією чужою мовою, і її „не хочу“ не важитиме тут нічого.

Вчитель, високий і сухий, якого всі боялися, швидким кроком увійшов до кляси.

Всі встали.

— Здраствуйте, діти, — неголосно, але різко сказав він.

— Здраствуйте, Іван Васільєвіч, — хором відповіло 39 голосів, хоч сороковий уперто мовчав.

— Вот єслі би визвал, — зловтішно кинув півголовом хтось за Оксаниною спиною, і вся кляса разом обернулася до неї, однодушно захопившись цим бажанням. — Вот би била патєха.

Оксана чує це і червоніє. Вона сама знає, що це буде „патєха“. Вона навіть не може собі уявити, як говоритиме

по-російськи, коли досі говорила тільки по-українськи. А відповісти по-українські не посміє, бо це — лекція російської мови.

Учитель, що почув якийсь рух і сміхотиння, підвів голову й уважно оглянув клясу. Всі замовкли.

— Прекратіть всякі реплікі во время маєго урока, — суворо сказав він. — Здесь гаварю я і тот ученік, каторава я визиваю. Панятна?

Всі мовчали.

— Ну, значіт, дагаварілісь. А тепер, начньом урок. Пусть кождий расскажет мне самає сільнає свайо переживаніє во время лєтніх канікул.

Майже всі руки звелися вору. Кожен старався розказати, що він пережив, і кожний вважав, що він розкаже найкраще.

Оксана забула, що це лекція російської мови, а тільки стежила за оповіданнями і досадувала, коли їй здавалось, що все це можна було сказати краще й ясніше по-українськи.

— Ну, а ти, дівочка. Пачему ти нічево не рассказываеш? — несподівано звернувся вчитель до Оксани.

Оксана здригнулась. Підвелась поволі, червона, як мак. Спустила голову.

— Бо я не говорю по-російськи! — сказала відважно і майже визивно.

Всі розсміялись.

Оксана сіла на своє місце, вважаючи, що її муки на сьогодні вже скінчені. Але не тут то було.

— Пачему же ти села? Я єшо не кончіл с табой. Как тебя звать?

— Козиренко Оксана.

— Ну, так вот, Оксана, тебе нічево стидіться, что ти не знаєш па-руссکі. Для таво я здесь, чтоб вас научіть. Не стану же я требавать, чтобы ти с перваво же дня гаваріла прекрасна. Панемногу научішся, і стидітся савершенно нічево.

— Я й не соромлюсь, — гаряче запротестувала Оксана і глянула учителеві просто в очі. — Я зовсім не соромлюсь!

— Мг! — промовив учитель і ще раз уважно глянув на неї. — Ну, а тепер розкажі мне, как умееш па-руссکі, какой-нибудь епізод із тваєй жізні. Толька смело, не стесняйся.

Оксані дуже хотілося розказати, як вона була з батьком у лісі і як білка стрибала по деревах навколо них, ніби дратуючись і насміхаючись з іхнього безсиля. Але губи були неначе не її. Не слухаються і не ворушаться. Не повертається язик. Не може видобути з горла ні одного слова.

— Да чево же ты малчіш? — починає вже сердитись учитель.

— Когда я була в лессе, — почала Оксана, але загальний сміх спинив її. Учитель не витримав і теж усміхнувся.

— ... то білка кинула в мене шишкою, — зі злістю по-українськи докінчила Оксана і з розгону сіла на місце. — І більше я не відповідатиму. Краще й не питайте.

З цього почалось. На кожній лекції учитель питав її, і вона відмовлялась відповісти. Післяожної лекції приносила додому в щоденнику двійку, що було нечуване в її дотеперішньому житті.

Учителі дивувались, переконували, викликали до директора, але вона вперто стояла на своєму.

— Не буду, — була коротка відповідь, а далі похмура мовчанка на всі умовлення й запити.

Тоді клясний керівник зібрав цілу клясу і говорив з учнями, що це не по-піонерськи і не по-радянськи так насміхатись над своєю товаришкою.

Постановили прийняти Оксану в свій гурт, не сміявшись з неї, дружити і потихеньку вчити її по-російськи. Але це була тільки постанова, і нікому не хотілось здійснювати її. До того ж Оксана так заповзялася, що не допускала нікого до себе близько.

Але переміг все таки директор.

По третій чи четвертій розмові, він сказав коротко і твердо:

— Або вчишся без розмов російської мови, або виключу зі школи. Що тоді скаже батько?

І тоді Оксана здалась.

— Добре, я вивчусь, — тихо сказала вона і несподівано заплакала.

III.

Минуло три роки.

Оксана сидить за столом і читає Достоєвського. Їй здається, що хтось чужий стоїть поруч і мотає на якийсь клубок все її ество.

Їй тяжко. Їй болить голова від страшних подій, від ненормальностей геройів Достоєвського, від дикости і раптовості їх учників. Вона мучиться чи не більше за них. А навколо лежать книжки, зошити. Ніщо не почате, навіть математичні вправи не зроблені. Ніякі сили ні загрози не можуть відірвати її від читання.

Вона знає, що в школі будуть знову безконечні розмови про її поведінку, що вчителі знову дивуватимуться, як то Козиренко, що завжди й у всьому передувала, тепер ледве виходить на одні трійки. Але це їй байдуже. Адже всі герої, про яких вона читає тепер, як і всі інші тих письменників, що тепер були її божками, не вчились добре і не виконували своїх обов'язків, а йшли за своїми почуваннями. І тому Оксана хоче бути такою, як вони. Вона цілком не потребує вчитись. Це лише даремна витрата часу, коли їй того не хочеться робити.

Все ж таки, навіть під час читання, щось муляє її.

— Маєш знову трійку з українського, — говорить те „щось“. — А завтра тебе викличуть. Чи ти підготована? Чи ти написала тему?

— Ах, годі! Я знаю українську мову. Я не потребую її вчитись. Та й тему напишу, ось тільки дочитаю, — заситькує вона сама себе і знову читає доночі.

А вранці сидить на лаві і гарячково перегортає сторінки підручника. Тепер бачить, що не знає нічого, що навіть Шевченко, якого малою так багато знала напам'ять, тепер їй далекий. І не пригадує собі з нього нічого. І теми не має написаної.

А її вже викликають.

— Козиренко, йди відповідати, — говорить учителька.

І знову мусить вона червоніти і вислухувати докори. І знову в щоденнику трійка, та й то вчителька змилосердилась над нею, бо повинна була поставити двійку.

І так минали дні за днями. На Оксану махнули рукою. Вже звикли до її трійок, вже не сподіваються від неї нічого. Але ще є остання інстанція — батько. Батько, зайнятий увесь час на роботі і певний своєї доньки, не дуже то стежив за її успіхами.

Тільки в кінці кварталу, батько, по всіх засіданнях, нарадах і відправах таки мусів подивитись і підписати четверть. Він вжахнувся.

— Оксано! Що з тобою? Ти маєш самі трійки з української, ти, що не чуєш дома жодного російського слова?

В Оксани тъохнуло серце. Ось вона, та розмова, якої боялась і яка була неминуча.

Їй стало соромно. Але не хотіла показати цього і уперто заперечила:

— Яка різниця, як я говорю: по-українськи чи по-російськи? Адже всі народи у нас рівноправні.

— Так чому ж ти тоді мусиш говорити чужою мовою краще, як своєю?

Ніхто ще не ставив перед нею такого питання. Справді, чому?

— Бо, бо... не люблю її, — сказала коротко, злякавшися сама своїх слів.

Батько, худий, стомлений, жовтий, завжди такий спокійний, нагло почервонів і гримнув кулаком об стіл:

— Сядь на стулець і обдумай свої слова. І поки не зрозумієш, яка ти невдачна і безстидна, не смій до мене говорити.

Ох, той „стулець“, той проклятий стілець, на який ще змалку садовили Оксану, щоб вона обдумала свої по-гани вчинки. Йй, гарячій і запальній, це було конче потрібно, бо правдива її вдача, заспокоївшись трохи, брала верх, і Оксана визнавала свою провину. Зате ненавиділа саме слово „стулець“, як спеціально прозвали той карний стілець. Краще б її виляли, навіть побили, але не садовили на той „стулець“. Особливо тепер, коли вже два роки не знала вона цієї понизливої кари.

Стало дуже образливо, і вона відважилась протестувати:

— Не сяду!

І враз, пригадавши доказ на своє оправдання, обурено додала:

— А чому нічого не кажеш Василеві, коли він наказує мені говорити до нього в установі тільки по-російськи? І щоб я ніколи не сміла говорити там по-українськи? Тому, що він — твій брат, то йому можна? А мені ні? А я ж нікому не заробоняю!

— Ти ще не можеш цього зрозуміти. Василь боїться говорити по-українськи, бо він ще надіється, що як сидітиме тихо, то врятується. А мені вже нема чого втратити... аби лиш не втратити тебе... Зараз сідай і добре обдумай свої слова.

Батько повернувся і пішов до свого кабінету.

Сльози тиснулись Оксані на очі, але сіла на стілець. Ніколи не могла вона не послухати батька, коли він сердився, бо це траплялося дуже рідко, і до того вона завжди була винна... Але тепер... що ж такого страшного сказала вона тепер, що батько знova покарав її і так розсердився?

Думки скакали одна за одною, образа стихла, і Оксана почала думати над останніми словами батька. Василь бойтесь говорити по-українськи. Чому ж він має боятися? Адже всі народи мають право говорити своєю мовою. Хіба український народ гірший від інших? І хіба є заборона говорити по-українськи? От, ми навіть у школі вчилися української... Але чому справді ніхто піде не говорити по-українськи, хіба тільки в хаті та між своїми? І от тепер татко — а він ніколи не говорить їй неправди — каже, що це небезпечно говорити по-українськи...

Але тут же він сердиться, що вона не говорить по-українськи. Виходить, що їй це дозволено?...

Так, мені це дозволено, бо я ще маленька, бо за мене відповідає батько. Але татко сказав, що він не хоче мінятися, і що йому вже нічого не поможет. Виходить, татко вже засуджений і саме за українську, за свою мову.

В Оксані несподівано прокинулась тривога за батька.

— Дурниці, чи ти чула коли, щоб судили за мову, — заспокоювала сама себе. Але тривога не відступала.

— Ні, не чула. Але татко ніколи не говорить неправди.

А хіба в школі, на всяких засіданнях не говорять по-українськи?

Так, але лише офіційно. І тільки на початку засідання, як от у них на піонерських зборах. А далі всі переходят на російську... Зрештою, всі в школі говорять російською мовою. Чому? А Київ — це ж столиця України... Татко має рацію.

А може твій татко петлірівець і ворог народу? Він же був у війську і заборонив тобі про це комусь говорити. Значить, він не був у червоній армії.

Думки так швидко завихорилися в її голові, що вона вже не могла їх опанувати. Вона розpacчливо гукула:

— Татку!

В кабінеті відсунувся стілець і батько відчинив двері.

— Чого тобі?

Оксана сиділа на стільці і не рухалась.

— Я не встаю, татку, бо я взагалі нічого вже не розумію, — поскаржилася вона. А на лиці малювався такий щирий відчай, що батько, забувши ввесі свій гнів, підсунув другого стільця і сів коло доньки.

Він говорив їй все про себе, про їх нарід, про його боротьбу. Говорив широко, одверто, не боячись того, які наслідки будуть для нього і для неї. Говорив, бо бачив, що через надмірну обережність втратить і останнє — свою доньку.

Після розмови Оксана не могла заснути цілу ніч. Увесь світ перевернувся в очах Оксани, але разом з тим прояснилось чимало в її голові — все було тепер ясно, все стало на своє місце. Її мучив сором, гризло сумління і вона ввесі час перевертала з боку на бік. Була ладна сама себе побити. Передумала тисячу разів свою поведінку, і не могла знайти собі виправдання.

— Але ж ти дурна, але ж ти тупоголова, погана, — лаяла сама себе. — І ти не могла нічого додуматись. Всі, певно, вже це знають, а ти одна всьому вірила і нічого не бачила.

Врешті вона тихен'ко встала, пробралась боса до кабінету, розкрила шафу і вийняла Кобзаря. І так само тихен'ко пробралась назад, швиденько влізла під ковдру, запалила світло і відкрила знайому, але забуту вже 117-ту сторінку.

— Гамалі! Серце мліє... — шепочутъ уста. І вже не деклямує, лише уважно й захоплено поринає в читання Кобзаря.

НА ДНІПРОВИХ КРУЧАХ

Цього ранку Кость прокинувся в піднесеному настрою. Все співало в ньому, і все здавалось таким гарним. А як же йому було весело! Великий палець виліз з-під ковдри — смішно, холодні струмки води з душі лоскочуть шкіру — смішно, будильник дзвонить — смішно. З найменшої дрібниці ладен Кость сміяється.

Якбудь зав'язавши краватку перед дзеркалом, на ходу натягаючи капелюха і соваючи руку в рукав, навіть не поспідавши, вийшов Кость на вулицю. Тепле, злегка вологе весняне повітря війнуло на нього найрізноманітнішими паходами, і Костя потягнуло за місто. Не хотілось їхати трамваєм, не хотілось нікого зустрічати, щоб не розвіяти чудового настрою, і Кость, весело насвистуючи та широко розмахуючи руками, переможно йшов вулицями, викликаючи здивовані погляди рідких прохожих і відповідаючи на них веселим, трохи зухвалим поглядом.

— Який гарний, який надзвичайно гарний Київ, — думав він, ідучи бульваром Шевченка. — Я цього якось давніше не помічав. А Володимирський собор! — Кость аж спинився, таким чудовим видался йому Володимирський собор, що купався в соняшному промінні, а руки підсвідомо зашибали по кешенях, шукаючи олівця та паперу, з якими Кость ніколи не розставався. Але так само раптово, як і виникла, охота малювати зникла.

— Колинебудь іншим разом, — подумав Кость, рушаючи далі.

Купецький, Маріїнський, Царський сади. Ноги ще злегка грузнуть у ґрунті, але все вже зеленіє навколо,

і де-не-де серед трави виглядають жовті голівки кульбабок. Костеві хотілось би намалювати все, але бракувало терпіння, і він, пройшовши садами, вийшов на Дніпрові кручі. Аскольдова могила. Місце, яке Кость любив понад усе. Як глянеш кругом — зелені, зелені горби, пориті струмками, тягнуться в далечінь, а внизу синій, синій і такий ніби спокійний Дніпро.

— Який же він грізний справді, — думав Кость, сідаючи на горбі і пригадуючи собі страшні повені навесні і ту велику кількість людей, яку ховав Дніпро щороку в своїх глибинах.

Кость вдивлявся в чудові краєвиди і відчував, що він малюватиме. Що тут він малюватиме, і ніяка сила не відірве його від цього... А він так давно не малював... Скільки задумів вертілося йому в голові, цікавих, оригінальних задумів великих картин, і жодного він ще не здійснив. Думки й бажання його перескакували з одного на друге, він усе починав і все кидав, нічого не довівши до кінця, хоч і був одним із найздібніших учнів Академії. Але тут він малюватиме. Він намалює бій Дніпра з Зимою. Дніпро у вигляді сивого грізного лицаря веде до бою ясне козацтво — сині хвилі. Дніпро, як лицар могутній і вільний, що йде на бій і певну смерть, але воїлі її, аніж кайдани й неволю... Дніпро... Дніпро — це синонім України.

Скільки людей заморили голодом, заслали, розстріляли, але скорити їх не змогли...

— Але з кого я малюватиму? — подумав Кость, перескаючи думками до теми, яка найбільше тепер його цікавила, і перебираючи в голові всіх знайомих. Ніхто не мав подібного обличчя, а радше виразу обличчя, бо всі ходять останнім часом або перелякані, або нещасні.

— Треба буде спитати Романа, він знає майже всіх натурників Києва, може...

Чийсь крик і плач неподалеку вивів його з задуми. Кость озирнувся і побачив збоку маленьку, похилену хатку з невеличким шматком копаної землі попід вікнами.

Така мізерна була та хатина, що Кость навіть не помітив її зразу.

— Що там сталося? Може треба в чомусь допомоги?

Кость схопився і попрямував до хатини. А звідти виходили двоє: дід із бабою, певно чоловік і жінка. Вона плакала і голосила, припадаючи до дверей і чіпляючись за стіни руками. Дід, похмурій і мовчазний, злісно відштовхнув її, замкнув двері на ключ і, широко розмахнувшись, кинув його в Дніпро. Потім повернувся до жінки, що принишкla і дивилась на нього повними сліз очима.

— Ходім, стара, самі, поки не вигнали.

Тільки тепер завважив Кость невеликі клунки у них за плечима. Бідна бабуся сплеснула руками на слова свого старого, похилилась на одвірок і затрусилася в гірких риданнях.

— Не піду я, Степане. Отут ляжу перед своєю хатою, на своїй землі, і тут і помру. Земленко моя рідна, я ж тебе цілий рік обробляла... — і вона заголосила, б'ючись головою об землю.

— Ну, цить, стара, — гукнув дід, підводячи її з землі. — Годі плакати. Вони, прокляті, тільки й тішаться, коли людські сльози бачать.

— Що трапилось? — спитав Кость, підходячи ближче.

Дід похмуро й злісно зиркнув на нього.

— Нічого, товаришу, от тільки з рідної хати вигнали і все... Вигнали і все, — ще раз повторив він, ніби смаючи ці слова.

Бабуня при цьому знов почала голосити.

— Та ходім швидше, стара, хіба не бачиш, що своїм голосінням заважаєш на сонечку грітись? — І дід, повернувшись до Костя спиною, почав приладжувати свій клунок.

Вся кров кинулась Костеві до голови.

— Та я зовсім не товариш, діду, — гукнув він, не знаючи, як краще пояснити дідові, що він не ворог, а свій. — Я спитався, бо думав, що можу вам допомогти.

— Та що там допомагати, — махнув дід безнадійно рукою, знову повертаючись до Костя, і лице його віддається Костеві зовсім не злісним, як перед тим, а тільки сумним, хоч молоді ще очі дивились з-під сивих брів твердо й уперто.

— Цей дід незвичайно подібний до моого Дніпра, — прожогом майнуло Костеві в голові, і він, довго не думаючи, сказав:

— Слухайте, діду, у вас напевно нема грошей, а я можу допомогти вам іх заробити. Посидьте кілька годин передо мною, щоб я міг вас намалювати, і я вам заплачу.

Дід подумав кілька хвилин, а тоді підозріло глянув на Костя.

— А на що вам мене малювати? — спітав він. — Я до плякатів не пригодний, у мене вуса куркульські.

Ці слова вимовив він так гірко, що в Костя воружнулось співчуття і ще сильніше бажання допомогти цьому чоловікові.

— То не плякат, діду. Я хочу намалювати з вас старого запорожця, — сказав він, не хотічи тратити багато часу на роз'яснення своєї теми.

Очі старого бліснули, і він, мимоволі розпрямовуючи свої „куркульські“ вуси, сів на клунок.

— Як запорожця, то можна, — сказав він. — Малюйте, а я посиджу, бо однаково мушу десь сидіти до поїзду.

Кость вийняв олівця й альбом і заходився малювати. Знов запанувала тиша. Кость малював, а дід заглибився у свої думи. І бабуня принишкла на своєму клунку. Раптом Кость згадав „куркульські“ вуси і, відірвавшись на хвилину від малюнка, глянув на діда.

— Чому ви думаєте, що у вас куркульські вуси? — спітав він.

При цьому дід здригнувся і гірко всміхнувся.

— За ці вуси мене дочка рідна з хати вигнала. Соромно, бач, батька з куркульськими вусами, вона й вигнала. А ми їй догоджали, а ми їй на бариню вивчили,

ми їй до інституту на студентку віддали, а вона нас вигнала...

Старий гукнув це з таким болем, що Костеві шкода й сором стало за своє питання, а дід продовжував:

— Я їй був зразу простив, як вона, нас не спитавшись, заміж пішла... та й він ніби не поганий, такий ченценький... Я їм грошенят дав, усе, що мав, віддав їм... Поселились вони окремо собі, до нас тільки в гості приходили. Ну, і ми з старою до них ходили. Городини якої понесемо, ну, там ще чогось... там уже стара наготує... А це, останніми часами бачу, він уже не такий — і хмуриється, як з нами вітається, і вона частіше все до кухні нас припрошує, а в хату не пускає... А то приходить вона раз до мене й каже:

— Тату, ви б свої вуси зголили. Петро казав, що у вас куркульські вуси, і з вусами ви до нас і не приходьте, бо знаєте, які тепер часи — а Петро комуніст.

Така мене злість узяла.

— Так тобі, кажу їй, батьківських вусів соромно? Я тебе годував, я тебе виходив, я тебе вивчив, а тобі тепер моїх вусів соромно? Так геть, кажу, з моєї хати, щоб я тебе й не бачив, а моя нога до тебе й довіку не ступить. Стара до мене із слізами, а та й каже:

— Добре, каже, я піду собі, тільки глядіть, щоб потім гірше не було, — та трісь дверима та й вийшла. А вчора прийшов нам папірець, що садибу для прогулок забирають і щоб ми дістали сто двадцять п'ять карбованців та йшли собі, куди хочемо. А я тих сто двадцять п'ять карбованців не беру, нехай не думають, що правно все зробили, а таки мають гріх переді мною, і я до них маю право...

Дід замовк, похиливши голову.

Кость слухав його і щиро співчував, але така вже егоїстична душа мистця, що передусім думав він про свою картину. І радів, що так добре вдається йому це обличчя: тут і гордість, і біль, і безнадійність, і твердість, і повне переконання в своїй правоті.

— Дніпро, справжній Дніпро, — тішився він і кількома останніми штрихами олівця закінчив шкіц в альбомі.

— Скінчено, — радісно сказав він, але, пригадавши, що радості не місце тут, споважнів і спитався:

— Що ж ви думаєте тепер робити?

— На Сибір піду. Вже й білети маю. Туди багато наших поїхало, там тільки й можна тепер справжніх людей стрінути. Стара плаче, не хоче від рідної землі нікуди іхати. Так не вмирати ж нам тут, а там землі багато, працювати я, слава Богу, ще можу, якось не пропадем. А головне, людей там справжніх багато, а тут уже не можна чоловікові вижити.

Мовчки стояв Кость, відчуваючи, що він тільки стороної глядач чужої трагедії. І так само мовчки витягнув гроші — всю свою стипендію — і подав дідові.

— Дуже вам дякую, діду, — сказав він. — І, вірте мені, коли б я міг, я б вам допоміг, але я нічого не можу зробити.

Дід узяв гроші, акуратно перерахував їх, сковав за халяву і вперше м'яко звернувся до Костя:

— Велике спасибі тобі, сину, що нам допоміг, бо ми, віриш, копійки зайвої за душою не маємо, тільки-тільки на дорогу вистачило б ...

— І вам теж спасибі, діду. До побачення і щасливої дороги.

Він глянув на сонце.

— Час уже рушати. Наш поїзд відходить о третій, а до станції ще далеко. Бувай здоров, сину, велике тобі спасибі.

Кость постояв ще деякий час, дивлячись услід за старими, що поволі чимчикували в напрямі міста. Потім повернувся і пішов собі додому, обмірковуючи дальші деталі картини.

А в голові йому настирливо крутились дідові слова: „А головне, там справжніх людей багато“. І раптом скотілось йому кинути і малювання і інститут, і помандрувати кудись світами, не в'яжучись ні працею, ні словою, шукаючи справжніх людей, які десь поховалися по закутках.

ЛЕСЯ ОЛЕНКО

Авторка цієї повісті й двох оповідань Леся Оленко (псевдонім) була б уже сьогодні доросла дівчина, мала б 26 років і, як дозволяють здогадуватись залишенні твори, чималий літературний добрібок і стаж та, напевно, стояла б у центрі української літературної молоді. Була бо Леся Оленко незвичайно талановита. Мала легке перо, гостре спостережливе око, багату уяву, чималу мистецьку культуру і... зaledве 17 років життя. Бо написати такі твори в такому молодому віці, в таких ще дуже зелених днях своєї юності, могла тільки обдарована незвичайним літературним хистом. Чи таємо ці твори і не відчуваємо в них молодої невправної руки початківця, саме навпаки, маємо враження, що писав їх автор з неабиякою літературною практикою і досвідом. Ні сліду початківства — можна це сміливо і без перебільшення сказати. Навіть те, що повість має певні свої недоліки, те, що вона не має гостро зарисованого сюжету з усікими головними й побічними сюжетними мотивами та інші композиційні недомагання не змінюють суті речі, бо в нашій літературі чимало є творів уже зовсім старших віком і літературним досвідом письменників, які хибують на ті самі хиби, а особливо на без- або слобосюжетність. Автім не можна забувати того, що тематика цієї повісті дуже часто зумовляє композицію. Тематика цієї повісті саме і не давала авторці можливостей розгорнути вловні композиційної вміlosti. А проте головна дійова постать — Ірка, як і її мати — нарисовані чітко, виразно й плястично, як живі люди вони порушуються в нашій уяві, бо авторка вміла надати їм життя, справжнього людського життя. І їх очима ми бачимо довкільний світ і їх психікою реагуємо на різні явища того світу. В цьому і криється літературний талант, яким молоденька авторка заблісла, як метеор, але й так само швидко згасла, починаючи тільки розцвітатись.

Немає сумніву, що повість має біографічний характер, немає сумніву, що в постаті Ірки є багато з авторки, але це не тільки не знецінлює твору, а навпаки, надає їй більше пізнавальної вартості, завдяки чому читач краще зрозуміє психіку молоді вихованої в московсько-большевицькому режимі, а пізнавши її, багато дечого бачитиме іншими очима, як передтим. А треба підкреслити, що ця повість дуже багато помагає зрозуміти те, що на довший час може залишитись незрозумілим.

Що ж до самої авторки та її біографії, то не багато лишається сказати. Багато говорить вже сама повість, а решта життя на жаль дуже коротенька.

Прийшли до Києва німці, а з ними й усе лихо. Одне лихо відійшло, а друге, неменше, прийшло. Лесі було тоді 15 років. Голод, холод, жах, ловля людей, а передусім молоді, на роботи до Райху, табори полонених і т. п. Знаючи трохи німецьку мову, Леся йде працювати до Українського Червоного Хреста, щоб допомогти своїм людям. Та вдергатись довше тут було неможливо, бо німці силою вивозили в Райх, а в найкращому випадку висилали молодь і дітей на роботи в колгоспах. Там працювала якийсь час і Леся. Щоб рятувати молодь від вивозу київські українці добивалися відкриття медичного інституту, але німці використали це для своїх цілей і підступно вивозили студентів до Райху. Лесі вдалось втекти до Львова, де вона і вчилася цілий рік хемії у Львівському Мед. Інституті. Тут вона і написала оцю першу свою повість. Але швидко довелося Львів кидати і мандрувати далі. Зразу поїхала на Лемківщину, а потім, разом з іншими, до Німеччини. Кінець війни 1945 року застав її в одному баварському селі, звідки незабаром перешла до Мюнхену. І тут найшла її жахна смерть. 21. вересня 1947 року американська військова машина в нестримному бігу вкоротила їй життя.

Увесь її літературний доробок, це власне одна повість і два оповідання. Кількісно і якісно більше ніж можна б вимагати і сподіватись.

Б. Р.

В ВИДАВНИЦТВІ „КИЇВ“

можна дістати такі книжки:

1. СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВІ — ювілейне видання	
в полотняній оправі	\$13.00
в шкіряній оправі	25.00
2. М. Зеров: CATALEPTON , збірка поезій, 80 ст.	1.00
3. Є. Маланюк: ВЛАДА , збірка поезій, 76 ст. . .	1.00
4. Б. Полянич: ГЕНЕРАЛ W , шп. повість, 256 ст.	2.50
6. М. Марська: СІРЕ І ЧЕРВОНЕ , повість (друкується)	
7. КИЇВ , літературно-мистецький двомісячник,	
окреме число 60 ц., річна передплата	3.50

На поштову пересилку треба додуточити **10 ц.**

Адреса:

“KYIW”, 859 N. Franklin St., Philadelphia 23, Pa.

Ціна \$1.20